

अध्याय एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

नेपाल एक गाउँ नै गाउँले भरिएको राष्ट्र हो । राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ का अनुसार नेपालमा ८२.९३ प्रतिशत जनसंख्या गाउँमा बसोवास गर्दछन् । गाउँको समाज अर्थात् ग्रामिण समाज तुलनात्मक रूपमा दुर्गम हुने तथा शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, यातायात जस्ता भौतिक पूर्वाधारमा शहरी समाज भन्दा पछाडि हुन्छन् । त्यहाँका वासिन्दाहरूले समय र परिस्थिति अनुसार अनुकूलन हुने गरी आफ्नो जीवनशैली अपनाउँदै आएका हुन्छन् ।

परिवार सामाजिक संरचनाको आधारभूत सामाजिक संस्था हो । परिवार व्यवस्थाको सुरुवात यही नै समयमा भनेर यकिन गर्न नसकिए पनि मानव सभ्यताको विकास सँगै प्राचीन समयदेखि नैमानिस परिवारमा रहँदै आएको छ । परिवार भनेको यो नै हो भनेर ठोस परिभाषा नभए तापनि विभिन्न समाजशास्त्री एवं विचारहरूले आ-आफ्नो सैद्धान्तिक दृष्टिकोणबाट परिभाषित गरेको पाइन्छ । परिवार उत्पत्तिका बारेमा पनि विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रचलनमा छन् जस्तै; यौन समतावादको सिद्धान्त, पितृसत्तात्मक सिद्धान्त, मातृसत्तात्मक सिद्धान्त, एकलगामी सिद्धान्त, उद्दिकासवादी सिद्धान्त आदि । एकै छानामुनि बसोवास गर्ने, वंश तथा वैवाहिक सम्बन्धमा रहेका आमाबाबु तथा छोराछोरीहरूलाई परिवारको रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ । परिवारको स्वरूपअनुसार हजुरबा, हजुरआमा, ठूलोबा, ठूलीआमा, काकाकाकी, भतिजाभतिजी लगायत अन्य सदस्यहरू पनि परिवार अन्तर्गत रहने गर्दछन् । इलियट र मेरिलका अनुसार 'परिवार श्रीमान्-श्रीमती र बच्चाहरू मिलेर बनेको जैविक सामाजिक एकाई हो ।' यसैगरी निम्कफ भन्छन्, 'परिवार कम वा बढी मात्रामा स्थायी, श्रीमान् र श्रीमतीसहितको बच्चासहित वा बच्चाविहीन वा पुरुष वा महिला एकै वा बच्चासहितको आवद्धता हो' (Kavitha, 2009) । प्रायः सबै व्यक्ति परिवारसँग अनुबन्धित भएका हुन्छन् र आ-आफ्नो भूमिका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन् । व्यक्ति-व्यक्ति मिलेर परिवार, परिवार-परिवार मिलेर समाज एवं समाज-समाज मिलेर राष्ट्र बनेको हुन्छ ।

निश्चित विशेषता अथवा एउटै संस्कृति, जात, धर्म, क्षेत्र आदिमा आधारित भएर एउटा विशिष्ट समुदाय बन्दछ भने घरपरिवारको विशाल एकीकृत सञ्चार राज्य हो । त्यसैले समाज परिवर्तन हुनुमा परिवार संचालन प्रक्रियाको तथा पारिवारिक क्रियाकलापमा हुने परिवर्तनमा सामाजिक परिवर्तनको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ ।

परिवारको आकार, वंश परम्परा, अधिकार, विवाह आदि जस्ता संरचनात्मक आधारलाई परिवारको स्वरूप भनिन्छ । विभिन्न समाज र संस्कृतिको अध्ययन गर्दा परिवारको विभिन्न प्रकारका स्वरूपहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ । संख्याका आधारमा परिवारलाई केन्द्रीय परिवार संयुक्त परिवार र वृहत परिवार गरी तिन प्रकारले विभाजन गर्न सकिन्छ । केन्द्रीय परिवारमा आमाबाबु र खासगरी उनका अविवाहित छोराछोरीहरूबाट मिलेर बनेको परिवारलाई भनिन्छ, संयुक्त परिवारमा तिन पुस्ताहरू हजुरबा, आमा, काकाकाकीहरू, अविवाहित दिदी तथा फुपूहरू र नाति-नातीना रहेका हुन्छन् भने वृहत परिवार बाबु तथा आमाका नातासहितको परिवारको स्वरूप हो । अधिकारका आधारमा परिवार पितृसत्तात्मक र मातृसत्तात्मक गरी दुई प्रकारका परिवारका स्वरूपहरू छन् । पितृसत्तात्मक परिवारमा लोग्नेमानिसको बढी भूमिका हुन्छ र परिवारको वंश हस्तान्तरण बाबुको वंशअनुसार हुन्छ भने मातृसत्तात्मक परिवारमा महिलाको बढी भूमिका हुन्छ र बालबच्चाको थर तथा वंश हस्तान्तरण आमाको जे हो त्यही अनुसार हुन्छ । यसैगरी विवाहका आधारमा परिवारको स्वरूप एक विवाहित परिवार र बहुविवाही परिवार गरी दुई प्रकारका छन् । एकल विवाहित परिवारमा एउटा पुरुषले वा महिलाले एकल विवाह गरेका हुन्छन् भने बहुविवाही परिवारमा एक पुरुषमा धेरै पत्नी हुने वा एक महिलाका धेरै पतिहरू हुने प्रचलन रहेको हुन्छ (आचार्य र श्रेष्ठ, २०६७) ।

हिन्दू पुराणमा उल्लेख भएबमोजिम मानव जीवनमा चारवटा आश्रम हुन्छन् ती हुन्: ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ र सन्यास । माथिका चार आश्रम मध्ये ब्रह्मचर्य आम जीवनको शुरु अवस्थाको आश्रम हो जसमा बालक हुर्कन्छ र ब्रह्मचर्यमा रहेर गुरुबाट शिक्षादिक्षा लिन्छ । यसै गरी गृहस्थ आश्रममा विहेवारी, सन्तानोत्पादन, आर्थिकोपार्जन, परिवार व्यवस्थापन आदि जस्ता कर्महरू पर्दछन् । पौराणिक कालको यो विभाजन अहिलेको आधुनिक युगमा ठ्याक्कै मेल नखाए पनि गृहस्थनी शब्दलाई बुझ्न यसले सहयोग भने गर्दछ । हालको मानिसको लामो कालखण्ड पनि यही आश्रम अन्तरगत वितेको हुन्छ । एउटा

परिवारका विभिन्न क्रियाकलापलाई अध्ययन गर्ने हो भने घरपरिवार संचालन गर्ने क्रममा परिवारका विभिन्न सदस्यहरूले आ-आफ्नो तवरले भूमिका निभाइरहेका हुन्छन् । अतः घरगृहस्थी वा गृहस्थी भन्नाले परिवारभित्रका सम्बन्ध, व्यवहार, क्रियाकलाप, अन्तरक्रिया जस्ता प्रकार्यात्मक आयामलाई लिइन्छ । परिवारभित्रका यस्ता दैनिक गृहस्थी क्रियाकलापले समाजको स्वरूप निर्धारण गर्दछ । इमाइल दुर्खिम, मेलीनोस्की, टाल्कोट पार्सन्स जस्ता समाजशास्त्रीहरूले गृहस्थीलाई परिवारको प्रकार्यात्मक एकाइको आधार मान्दछन् (Mackie, 2002) । परिवारमा आर्थिक, सामाजिक विकास, वंशको विकास, सुरक्षा, सामाजिकीकरण जस्ता क्रियालापहरू स्वतः भई नै रहेका हुन्छन् । परिवारमा एक आपसी मद्दत, छलफल, वैधानिक यौन क्रियाकलाप पनि परिवारभित्रकै गतिविधि हुन् । एउटा परिवारभित्रका लोग्ने-स्वास्ती, बृद्धबुद्धा, छोराछोरीहरू बिच आ-आफ्नो पृथक पृथक भूमिका कार्य विभाजन, कर्तव्य, सामाजिक अपेक्षा आदिमा केन्द्रित भई गरिने व्यवहारले घरगृहस्थी संचालन हुन्छ । यसका लागि पनि मान्यता र तरिका आ-आफ्नै हुन्छन् । परिवारलाई एउटाप्रकार्यात्मक एकाइको रूपमा मान्दा घरगृहस्थी संचालन तरिकालाई रणनीतिको रूपमा लिन सकिन्छ ।

गृहस्थी रणनीति सम्बन्धी अवधारणा सर्वप्रथम ल्याटिन अमेरिकी तथा ग्रामिण समाजको अध्ययन गर्ने क्रममा आएको थियो । सुरुसुरुमा 'गृहस्थी रणनीति' अवधारणाको प्रयोग बाँचैका लागि आवश्यक स्रोत-साधन जुटाउनका लागि खतरनाक वातावरणमा संघर्षरत् निश्चित सामाजिक समूहका लागि मात्र प्रयोग गरिन्थ्यो । सीमान्तकृत, विपन्न किसान तथा स-सानो व्यापार गरी परिवार धान्ने परिवारको जीवन गुजारा गर्ने तरिकालाई गृहस्थी रणनीतिका रूपमा लिइन्थ्यो । हाल यसले जटिल औद्योगिक समाज तथा संक्रमणकालिन समाजको आर्थिक व्यवहार बुझ्नका लागि सक्षम गराउँदछ । यद्यपि यसलाई सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यमा पनि मूल्यांकन गर्नु आवश्यक छ । अतः गृहस्थी रणनीतिलाई विभिन्न समाज र सामाजिक समूहको तुलनात्मक विश्लेषण गर्ने साधनका रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसलाई आजीविका रणनीति वा सामना रणनीति पनि भन्ने गरिन्छ (Wallace, 2002) । त्यसैले गृहस्थी रणनीति भनेको परिवारलाई एउटा सामाजिक एकाइको भूमिकामा राखिरहनको लागि परिवारका सदस्यहरूले अंगीकार गरेको जीविका संचालन गर्ने तरिका हो ।

मानव विकासक्रमका विविध चरणहरूको अध्ययन गर्ने हो भने हुँदा युगमा मानिस समुहमा या त एकल अवस्थामा घुमफिर गर्ने गर्दथ्यो । नाता सम्बन्धको बारेमा चेतनाको विकास भइसकेको थिएन । कृषियुग सँगसँगै मानव सभ्यताको एउटा पक्ष पारिवारिक चेतना पनि भएको अध्ययनहरूले बताएका छन् । कृषि समाजमा हुने उत्पादन परिवार केन्द्रित थियो भने आजको औद्योगिक युगमा बजारकेन्द्रित उत्पादन हुने गरेको छ । आजको औद्योगिक श्रम विभाजनको प्रभाव घरगृहस्थीमा पनि परेको छ । पूँजीवादीकरण, औद्योगिकरण र भूमण्डलीकरण प्रक्रियासँगै परिवार संरचना र गृहस्थी प्रक्रियामा परिवर्तन आएको छ । श्रम विभाजन आवश्यकता र क्षमता अनुसार भएको छ । परिवार संरचना एकलतिर उन्मुख छ भने लिङ्ग र परम्परा अनुसार कार्य विभाजन प्रणाली हराउँदै गएको छ । परिवारको गतिशीलतामा वृद्धि आएको छ । ग्रामिण समुदायमा शहरीकरण उन्मुख छ भने बसाइ सराइको क्रम पनि बढ्दो नै देखिएको छ । थोरै सन्तान जन्माउने, ढिलो विवाह गर्ने जस्ता प्रणालीको विकास भइरहेको छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीका अवसर जस्ता पक्षमा विविधता आएको छ । परम्परागत मूल्य, मान्यता, संस्कार र संस्कृतिको प्रभाव कम हुँदै गएको । यि सबै समयसँगै आएका परिवर्तनहरूको सामान्यीकरण गरिएको हो ।

परिवार पनि एक गतिशील सामाजिक संस्था हो जुन समयक्रम सँगै परिमार्जित भइरहन्छ । परिवर्तित समयसँगै परिवारका सदस्यहरूको भूमिकामा पनि परिवर्तन आएको हामीले आफ्ना अनुभवहरूले पनि थाहा पाइरहेका छौं । नेपालको ग्रामिण क्षेत्रमा रहेका परिवारको स्वरूप तथा परिवार व्यवस्थापनमा आइरहेको परिवर्तन र परिवार संचालन रणनीतिका बारेमा गहिरो सामाजिक अध्ययन हुन आवश्यक छ । अतः अध्ययनका सीमाभित्र रही ग्रामिण नेपाली समाजमा बदलिदो परिवेशलाई आत्मसात गर्न परिवारले के कस्तो गृहस्थी रणनीति अवलम्बन गरेको छ भन्ने तथ्य र यसका आधारभूत सामाजिक कारकहरूको खोज गर्नको लागि यो अनुसन्धान कार्य गरिने छ ।

१.२ समस्याको कथन

गतिशील समयसँगै नेपाली समाज पनि दिन प्रतिदिन बदलिँरहेको छ । मानिसहरू बढी सुविधाभोगी, शहरकेन्द्रित तथा व्यावसायिक बन्दै गइरहेका छन् । बढ्दो शहरीकरणले गर्दा शहरी क्षेत्रमा जनसंख्या, जग्गाको भाउ, आर्थिक गतिविधि बढिरहेको छ भने ग्रामिण क्षेत्रमा यि तत्त्वहरूमा निकै कमी आएको छ । मुख्य रूपमा निर्वाहमुखी कृषिमा आधारित अर्थतन्त्र रहेको ग्रामिण समाज अहिले बजारमुखी बन्दै गइरहेको देखिन्छ । युवा शक्तिहरूको आकर्षण

निर्वाहमुखी कृषि भन्दा पनि व्यावसायिक कृषि, नोकरी, व्यापारिक, वैदेशिक रोजगार जस्ता पेशामा बढिरहेको पाइन्छ। गाउँमा युवा जनशक्ति पलायन भई युवाको संख्याको अनुपातमा बृद्धबृद्धा र केटाकेटीको संख्या धेरै रहेको छ (Sapkota, 2010)।

माथि उल्लेखित गतिविधिले समाजको परिवर्तनशीलतामा जोड दिइन्छ। विभिन्नसामाजिक परिवर्तनलाई मध्यनजर गर्ने हो भने नेपाली ग्रामिण समाजमा आश्रित जनसंख्याको अनुपात बढिरहेको छ, दैनिक उपभोग्य वस्तुका लागि बढी मात्रामा बजारकेन्द्रित भइरहेको अवस्था छ। कम्प्युटर, टेलिभिजन, स्मार्ट फोन, मोटरसाइकल, राईसकुकर, एलपी ग्याँस जास्ता आधुनिक उपभोग्य सामग्रीको निर्यातसँगै समाज आधुनिकीकरण तर्फ उन्मुख छ भन्न सकिन्छ। समाजमा स्वस्थ तथा सरसफाई सम्बन्धी चेतना बढिरहेको छ। यस्ता सामाजिक परिवर्तनहरूसँगै शहरप्रतिको आकर्षण पनि बढ्दो छ जसले गर्दा शहरी जनसंख्या बुद्धिदर उच्च रहेको छ। सडक बाटो पुगेको ठाउँमा पक्की घर बनाउने क्रम बढ्दो छ (केन्द्रिय तथ्यांक विभाग, २०६८)।

समाजको परिवर्तनसँगै घरपरिवारमा पनि परिवर्तन पाउन सकिन्छ। छोराछोरी बिचको विभेदमा कमी आएको छ। सासु-बुहारी, जवाई-ससुराली सम्बन्धमा अलि खुलापन आएको छ। रोजगारमा महिला पुरुष सबैलाई उत्प्रेरित गरिएको छ। सन्तानोत्पादन दरमा कमी आएको छ। एकल परिवारको स्वरूप बढ्दो छ। यि लगायत विविध परिवर्तनको सामना गर्न ग्रामिण परिवार सदा तत्पर रहनु पर्ने अवस्था छ। अतः वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा परिवर्तित परिवेशलाई आत्मसातगरी परिवार संचालन प्रक्रियामा पनि परिमार्जन गर्दै आएको विषयलाई नै प्रमुख समस्याका रूपमा लिइएको हो।

यसै क्रममा अध्ययनको क्षेत्रका रूपमा स्याङ्जा जिल्लाको आधिखोला गाउँपालिका वडा नं.६ मा रहेको एक गाउँ पातिखोलाको ग्रामिण परिवेशमा आधारित रहेर यहाँ रहेका परिवारहरूले घर-गृहस्थी संचालन गर्नका लागि अपनाएको रणनीति जस्तै; आमदानी, खर्च र वचत गर्ने तरिका, मनोरञ्जन गर्ने तरिका, ऐचोपैचो तथा अर्मपर्म गर्ने तरिका, विवाह, व्रतवन्ध लगायत सामाजिक संस्कारका तरिका, चाडपर्व मनाउने तरिका, दैनिक उपभोग्य वस्तुहरूको उत्पादन र खरीद गर्ने तरिका आदि विविध विषयहरूलाई गृहस्थी संचालन रणनीतिका रूपमा लिई यि विषयहरूमा आइरहेको परिवर्तनहरूलाई अध्ययन गरी यसका कारण र प्रभावको व्याख्या र विश्लेषण गर्न उचित ठानी अनुसन्धानको विषय बनाइएको छ। यस अध्ययनले निम्न प्रश्नहरूमा अन्तरनिहित जिज्ञासाहरूको उत्तर खोजिएको छ।

- (क) ग्रामिण घरपरिवारको हालको गृहस्थी स्वरूप कस्तो छ ?
- (ख) ग्रामिण घरपरिवारको जीवनयापन पद्धति के-कस्तो रहेको छ ?
- (ग) घरपरिवारको गृहस्थीको स्वरूप र जीविकोपार्जन पद्धतिमा परिवर्तन आउनुका कारकहरू के-के हुन् ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

ग्रामिण नेपाली परिवारमा बदलिदो जीविकोपार्जनको पहिचान गर्नु अध्ययनको सामान्य उद्देश्य रहेको छ भने यसका विशिष्ट उद्देश्यहरू यस प्रकार रहेका छन् :-

- (क) घरपरिवार तहको गृहस्थी स्वरूपको विवेचना गरी ग्रामिण घरपरिवारको जीविकोपार्जन अवस्थाको वर्णन गर्ने ।
- (ग) घरपरिवारको गृहस्थी स्वरूप र जीविकोपार्जनमा आएको परिवर्तनबारे खोजी गरी विश्लेषण गर्ने ।

१.४ अध्ययनको महत्त्व

नेपाली समाजमा विश्वव्यापीकरण तथा आधुनिकीकरणको कारणको प्रभाव राम्रैसँग परेको अनुभव गर्न सकिन्छ । ग्रामिण समाजको कुरा गर्ने हो भने पनि गाउँका मानिसहरू गाउँमा मात्र सीमित नभएर विश्वका विभिन्न ठाउँमा पहुँच बनाउनु, समयसँगै आधुनिक सेवा-सुविधा तथा उपकरण भित्र्याउनु, यही अनुरूपको सोचाई तथा चेतनाको विकास हुँदै जानुजस्ता विषयले गाउँको परिवर्तनको दिशा निर्धारण गरेको हुन्छ । एकातिर यो एक राष्ट्रिय समस्या हो भने अर्कोतिर अवसरको रूपमापनि लिन सकिन्छ । यिनै समस्या र अवसरको विस्तृत अध्ययनलाई यस अनुसन्धान कार्यको विषय बनाइएको छ । अतः विश्वव्यापीकरण र आधुनिकीकरणको ग्रामिण जीवनमा परेको असरको अध्ययनको रूपमा यस शोधकार्यको महत्त्व बुझ्न सकिन्छ ।

यो अध्ययन हालको ग्रामिण नेपाली पहाडी समुदायको बारेमा गरिने अध्ययन हो । अतः नेपाल जस्तो पहाडी र गाउँ धेरै भएको मुलुकका लागि यो अध्ययन फलदायी हुने विश्वास अनुसन्धानकर्ताको रहेको छ । एकातिर गाउँका जमिन बाँभो हुनु, काम गर्न सक्ने युवा जनशक्ति पलायन हुनु, गाउँको उत्पादनमा कमी हुनु अर्कातिर शहरमा वस्ती विस्तार तीव्र

हुनु महङ्गी बढ्नु जस्ता समस्या भोगिरहेको हाम्रो मुलुकको नीतिनिर्माण गर्नेहरूका लागि पनि यो अध्ययनले पक्कै पनि केही सहयोग गर्ने विश्वास गरिएको छ । ग्रामिण क्षेत्रमा पनि रोजगारीको व्यवस्था गर्न, उत्पादन बढाउन, सुविधा सम्पन्न बनाउनको लागि भविष्य कता जाँदैछ भन्ने पत्ता लगाउनको लागि पनि यो अनुसन्धान महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यो विषयवस्तुसँग सम्बन्धित भएर गरिने अन्य अध्ययन अनुसन्धानहरूलाई पनि एउटा सन्दर्भ सामग्रीका साथसाथै समग्रमा यो अध्ययन नेपाली ग्रामिण परिवेशको ऐना रहेको छ ।

१.५ अध्ययनका सीमा

यो अध्ययन एउटा नेपाली पहाडी गाउँका परिवारमा आधारित भएर गरिएको सामाजिक अध्ययन हो । कुनै पनि निश्चित लैङ्गिक, जातीय, भाषिक, वर्गीय अध्ययन भन्दा पनि ग्रामिण समाजको परिवर्तनका कारण र प्रभावहरूलाई समग्रतामा अध्ययन गरिएको छ । यो एउटा निश्चित समय, धनराशि र अन्य स्रोतहरूको सीमाभित्र गर्नुपर्ने हुन्छ । यस अध्ययनले व्याख्यात्मक तथा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरी अवस्थाको विश्लेषण गर्दछ । यो अनुसन्धान कार्य विशेष गरेर पश्चिम नेपालको प्रदेश नं. ४ स्याङ्जा जिल्लास्थित आँधीखोला गाउँपालिका वडा नं. ६ मा रहेको पातिखोला गाउँमा ४० वटा परिवारलाई समावेश गरेर गरिएकोले त्यस ठाउँ भन्दा बाहिरको स्थानलाई यसले प्रतिनिधित्व गर्ने छैन तर यस गाउँसँग मेल खान सक्ने अन्य गाउँको भने गरिएको छ ।

१.६ अध्ययनको सङ्गठनात्मक ढाँचा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई मुख्यतया पाँच अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो अध्यायमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अनुसन्धानको उद्देश्य, अध्ययनको महत्त्व तथा अध्ययनको सीमाहरूलाई समावेश गरिएको छ । दोस्रो अध्ययनमा अध्ययनसँग सम्बन्धित पूर्वसाहित्यको समिक्षा, अवधारणात्मक खाँका राखिएको छ । तेस्रो अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रको परिचय, अध्ययन क्षेत्र छनोट गर्नुको औचित्य, अनुसन्धान ढाँचा, अध्ययनका कठिनाइहरू, तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरणलाई समेटिएको छ । यसै गरी अध्याय चारमा पातिखोलाका ग्रामिण परिवारको स्वरूप तथा गृहस्थी रणनीतिमा आएको परिवर्तन बारे संकलन गरिएको तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । पाँचौं अध्यायमा अध्ययनको सारांश र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । अन्त्यमा अनुसूची अन्तरगत अन्तर्वार्ता प्रश्नावली, तस्वीरहरू र मुख्य उत्तरदाताको नामावली राखिएको छ ।

अध्याय दुई

साहित्यको अध्ययन

२.१ सैद्धान्तिक पुनरावलोकन

२.१.१ परिवार र सामाजिक परिवर्तन

परिवार समाजको एक अभिन्न अङ्ग हो । परिवारका विविध आयामहरूमा आउने परिवर्तन समाजलाई नै परिवर्तित गरिरहेको हुन्छ । अतः समाज परिवर्तनका सिद्धान्त अनुसार नै परिवारमा परिवर्तनलाई विश्लेषण गर्न सकिन्छ । परिवार सम्बन्धी अध्ययन गर्दा समाज सम्बन्धी अवधारणाको पनि पुनरावलोकन हुनु जरुरी देखिन्छ ।

समाज कहिल्यै पनि स्थिर हुन सक्दैन, गतिशीलतासँगै सामाजिक, राजनैतिक तथा सांस्कृतिक परिवर्तन भई नै रहन्छ । यस्तो परिवर्तनका प्रमुख कारकहरूमा सरकार, नागरिक आन्दोलनहरू, वाह्य संस्कृतिको प्रसार, विभिन्न प्रविधिहरू आदि पर्दछन् । यसका अतिरिक्त वातावरणीय प्रभाव तथा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक तथा राजनैतिक परिघटनाहरू पनि परिवर्तनका लागि जिम्मेवार हुन्छन् । समाजशास्त्री चैतन्यमिश्रका अनुसार, “सामाजिक परिवर्तन नै समाजशास्त्रको जग हो । परिवर्तन नहुँदो हो त समाजशास्त्रको आवश्यकता नै पर्दैनथ्यो । जे-जे कारणले समाजमा परिवर्तन ल्याउँछन्, ती सबै कारण नै समाजशास्त्रका जननी हुन् ।” वास्तवमा आजको यो वर्तमान समाज पनि यही परिवर्तनको उपज वा परिणाम हो । समाजशास्त्री, इतिहासकार तथा सामाजिक मानवशास्त्रीहरूले सामाजिक परिवर्तनका बारेमा खास किसिमका सिद्धान्तहरूको विकास गरेका छन् (राई र तिमिल्सिना, २०७०) ।

उद्दिकासवादी सिद्धान्त अनुसार कुनै पनि सरल समाज समयान्तरमा क्रमिक रूपले रेखीय ढाँचामा जटिल समाजतिर उन्मुख हुने प्रक्रियालाई सामाजिक परिवर्तन भनिन्छ । यसै गरी चक्रिय सिद्धान्तले समाज विकासको क्रममा विकसित भएका सभ्यता, समाज र संस्कृतिहरू समयान्तरालमा विभिन्न उतारचढावको अवस्था चक्रिय प्रणाली हुँदै अगाडि बढ्ने मान्यतालाई जोड दिन्छ । ऋतु परिवर्तनको प्रक्रिया भैं समाज एउटै चरणमा धेरै पटक घुमिरहन्छ । माथिबाट तल र तलबाट माथि जाने प्रक्रिया समाज विकासको प्रणालीमा पनि

लागू हुन्छ भन्ने मान्यता नै यस सिद्धान्तको मूल अभिप्राय हो । प्रकार्यात्मक सिद्धान्त अनुसार समाज विभिन्न सामाजिक एकाईहरूको व्यवस्थित संरचना हो र सामाजिक संरचनाभित्र निहित विभिन्न एकाईहरूमा हुने प्रकार्यात्मक परिवर्तन नै सामाजिक परिवर्तन हो । सामाजिक परिवर्तनलाई अर्को एउटा महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त द्वन्द्व सिद्धान्तले सामाजिक परिवर्तन सामाजिक वर्ग र वर्गीय द्वन्द्वको अवधारणासँग भौतिकवादका आधारमा सामाजिक परिवर्तनको प्रक्रियालाई विश्लेषण गरेका छन् । समाज विद्यमान वर्ग वा समूहहरूबिच हुने संघर्षको परिणामस्वरूप सामाजिक परिवर्तन हुन्छ भन्ने निस्कर्ष मार्क्सको रहेको छ ।

२.१.२ घरपरिवारको परिवर्तनशीलताका दृष्टिकोणहरू

(क) आधुनिकीकरणको सिद्धान्त

Max Weber भन्दछन्, “आधुनिकीकरण भनेको सचेतीकरणको एक प्रक्रिया हो ।” यसै गरी आधुनिकीकरणको बारेमा अमेरिकी अर्थशास्त्री WW Rostow (1960) ले परम्परागत समाज, परिवर्तित पूर्व अवस्थाको समाज, परिवर्तित समाज, परिपक्वता तर्फ उन्मुख समाज र उच्च उपभोगको चरण जस्ता विकासका तहहरूका बारेमा विश्लेषण गरेका छन् । Wilbert E Moore (1963) ले आधुनिकीकरणलाई समाज रूपान्तरणको प्रक्रियाका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । प्रविधिको विकास, सहभागितापूर्ण राजनैतिक व्यवस्थाको स्थापना, सभ्यता, संस्कृतिमा परिष्कृतता आउनु साथै समाजमा साक्षरता, चेतना, विकास, सञ्चार आदिमा तिव्र विकास हुनु आधुनिकीकरण हो । यो निरन्तर, क्रमिक एवं स्वाभाविक प्रक्रिया हो जसले समाजलाई रूपान्तर गरिरहेको हुन्छ । यस प्रक्रियामा पुराना प्रचलन र मान्यतालाई त्याग्नै नयाँ प्रचलन, मान्यता, दृष्टिकोण तथा व्यवहारहरू अवलम्बन गरिन्छ । आधुनिकीकरणको यो प्रक्रियामा घरपरिवारमा पनि परिवर्तन आउँछ भन्ने मान्यता यस सिद्धान्तको रहेको छ ।

(ख) प्रकार्यवादी सिद्धान्त

प्रकार्यवादी समाजशास्त्री George Murdock (1949) ले परिवारको सर्वव्यापी प्रकार्यका बारेमा चर्चा गरेका छन् । परिवारभित्र हुने समानताका बारेमा चर्चा गर्दै सामाजिकीकरण, यौनकार्य, आर्थिक कार्यले परिवारको स्थायित्व र विकासमा जोड दिने तर्क राख्दै विभिन्न समाजमा यही अवस्था पाइएको बताइएका छन् । टाल्कोट पार्सन्सल सामाजिक व्यवस्थामा परिवारको सकारात्मक भूमिका बारे चर्चा गरेका छन् । प्रकार्यवादी दृष्टिकोणबाट हेर्दा

परिवार समाजको एक अभिन्न एकाई हो र समाज व्यवस्थित हुन परिवारको निकै ठूलो भूमिका हुन्छ । यसले परिवारमा हुने द्वन्द्व, विग्रह जस्ता नकारात्मक पक्षको वकालत नगरी परिवारलाई व्यवस्थित इकाईको रूपा हेर्दछ । सदस्यहरू बिचको पारस्परिक सम्बन्धले परिवारको अस्तित्व निरन्तर रूपमा अधि बढ्छ । परिवारको स्वाभाविक परिवर्तनले समाज व्यवस्थाको स्वामित्वलाई सघाउ पुऱ्याउँदछ भन्ने यस सिद्धान्तको दृष्टिकोण रहेको छ ।

(ग) द्वन्द्ववादी सिद्धान्त

Freudrich Engels (1891) ले उत्पादन व्यवस्थामा परिवर्तन आउँदा परिवारको स्वरूपमा पनि परिवर्तन आउने तर्क राख्दै एकलगामी र एकात्मक परिवारको स्वरूपमा व्यक्तिगत सम्पत्तिको उत्पत्तिसँगै भएको तर्क राखेका छन् । कार्ल मार्क्सले परिवारलाई एउटा सूक्ष्म वर्गीय समाजका रूपमा व्याख्या गरेका छन् जसमा पुरुष एउटा वर्ग हो भने महिला अर्को वर्ग हो । यस सिद्धान्त अनुसार समाजमा एकातिर उच्च वर्गीय परिवार अथवा पूँजीपतिबाट श्रमिक वर्गमाथिको शोषण रहन्छ भने अर्कातिर निम्न वर्गीय परिवारभित्रै पनि परिवारमा पुरुषहरूको प्रभुत्व रहेको हुन्छ । यसैगरी श्रमिकवर्गको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा जीवन बढी कष्टकर बन्दै जान्छ । यसैबाट पारिवारिक वैमनस्यता, शंका, झगडाहरू उत्पन्न हुन्छन् भने कालान्तरमा यसैबाट वर्गीय समाजको विकास हुन्छ र यही वर्गसंघर्ष नै परिवार परिवर्तनको कारण हो भन्ने मार्क्सवादी अवधारणा हो ।

(घ) विश्व व्यवस्था दृष्टिकोण

Immanuel Wallerstein (1970) ले समग्र विश्वलाई केन्द्र, अर्धपृष्ठ र पृष्ठक्षेत्र गरी तिन भागमा वर्गीकरण गरेका छन् । केन्द्रक्षेत्रमा आर्थिकरूपले सबैभन्दा शक्तिशाली र सम्पन्न राष्ट्रहरू पर्दछन् भने पृष्ठक्षेत्रमा गरीब तथा अविकसित तेस्रो विश्वका देशहरू पर्दछन् । यसै गरी अर्ध पृष्ठक्षेत्रमा भारत, चीन, दक्षिण अफ्रिका, ब्राजिल जस्ता विकासशील राष्ट्रहरू पर्दछन् । विश्व व्यवस्था अन्तर्गत विकास भएको विश्वव्यापी अन्तरसम्बन्ध, अन्तरसम्बन्ध, अन्तरनिर्भरता, वसाइ सराइ, सञ्चारको विकास, विश्वव्यापी उत्पादन र वितरण तथा विनिमय जस्ता प्रक्रियाले परिवारमा परिवर्तन ल्याउँदछ । विश्वव्यापीकरणको प्रक्रियामा अवसरका लागि परिवारका मानिसहरूको गतिशीलता बढ्छ । यस गतिशीलताले नयाँ मूल्य,

मान्यता र संस्कृतिको आगमन परिवारमा हुन्छ । यसरी नै परिवार व्यवस्थामा परिवर्तन आउँदछ, भन्ने मान्यता विश्व व्यवस्था प्रणालीको रहेको छ ।

२.२ आनुभविक लेख रचनाहरूको समिक्षा

संसारमा रहेका विभिन्न समाजशास्त्री तथा अध्ययनकर्ताहरूले विविध, समय र परिस्थितिमा रहेर विविध उद्देश्य र आवश्यकता पूर्तिको लागि परिवारको बदलिदो अवस्था, स्वरूप, यसका कारण तथा बदलिदो परिस्थिति अनुरूपको गृहस्थी संचालन सम्बन्धी अनुसन्धान, लेखरचना, पुस्तक तथा समाचारहरू प्रकाशन गरेका छन् । यस शोधकार्यसँग सम्बन्धित केही सामग्रीहरूको समिक्षा गरिनु अत्यावश्यक छ । अतः विविध समाजमा आधारित भएर विभिन्न सन्दर्भ-सामग्रीको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

२.२.१ विश्वका विभिन्न देशमा भइरहेको पारिवारिक स्वरूपको परिवर्तन

सन् १९८९ मा नै Avronne S. Fraser ले The Changing American Family भन्ने लेखमा अमेरिकी परिवारहरूको परिवर्तित अवस्थालाई उल्लेख गर्दै त्यसबेला ९ प्रतिशत मात्र परिवार परम्परागत परिवारको परिभाषामा अटाउन सक्ने, धेरैजसो परिवारमा १८ वर्ष मुनिका बच्चाबच्ची नै नभएको, २५ प्रतिशत भन्दा बढी बच्चाबच्चीहरूका एक मात्र अभिभावक हुने गरेको, बालबच्चा हुर्काउनु पर्ने बेलाका ७२ प्रतिशत महिला कामका लागि जानु पर्ने अवस्था रहेको, साना केटाकेटी भन्दा बृद्धबृद्धाको संख्या बढिरहेको तथ्य र यसो हुनका कारणहरू पनि प्रस्तुत गरेका थिए (Fraser, 1989) ।

अमेरिकामा परिवारको बदलिदो अवस्थालाई अध्ययन गर्ने क्रममा अविवाहित जोडीले नै बच्चा जन्माउने तथा एक मात्र व्यक्ति भएको परिवारको संख्या बढेको पाइएको छ । अविवाहित बाबुआमाबाट हुने जन्ममा सन् २००० मा ३३ प्रतिशतबाट सन् २०१० मा ४१ प्रतिशत पुगेको जनाइएको छ । त्यस्तै एकल व्यक्तिको परिवार पनि सन् १९४०मा १० प्रतिशत भएकोमा सन् २०१० मा ३३ प्रतिशत पुगेको जनाइएको छ (Jacobsen, Mather, & Dupuis, 2012) ।

The Changing family in international perspective भन्ने लेखमा पनि Constance sorrintino ले परिवारहरू सानो आकारका बन्दै गइरहेको, सन्तानोत्पादन दर घटेको,

मानिस एकलै बस्ने क्रम बढेको तथ्यलाई उजागर गरेका छन् । स्केन्डिनेभियन राष्ट्रहरू यो प्रक्रियामा अग्रपंक्तिमा देखिए पनि सम्बन्ध विच्छेद र एकल व्यक्ति परिवारको दर भने अमेरिकामा सबैभन्दा बढी छ (Sorrentino, 1990) ।

La Trobe University का प्रोफेसर Davide de Vaus ले Diversity and Change in Australian Families भन्ने पुस्तकमा अष्ट्रेलियाको पारिवारिक स्थितिको बारेमा विस्तृत रूपमा वर्णन गरेका छन् । जसमा उनले परिवारका स्वरूपहरू, बालबच्चाको हेरचाह व्यवस्थापन, विवाह, सम्बन्धविच्छेद र पुनर्विवाह, खर्च व्यवस्थापन, समयको प्रयोग, काम गर्ने शैली जस्ता घरपरिवारसँग सम्बन्धित धेरै प्रश्नहरूको उत्तर दिएका छन् । परिवार परिवर्तनको अनुभवका लागि कुनै लामो ऐतिहासिक कालखण्ड आवश्यक नपर्ने तथा एकै व्यक्तिले आफ्नो जीवन अवधिमा नै धेरै परिवर्तनहरू देख्न सक्ने बताएका छन् (Vaus, 2004) ।

युरोपियन युनियनको आर्थिक सहयोगमा Changing families in the European Union: trends and policy implications नामक अनुसन्धानात्मक प्रतिवेदनमा युरोपका विभिन्न देशका परिवारहरूमा आएको परिवर्तनलाई उल्लेख गरिएको छ, जसमा वितेका ५० वर्षमा परिवारको स्वरूपमा आएको परिवर्तनलाई विभिन्न तथ्य सहित प्रस्तुत गरिएको छ । युरोपमा सन् १९७०-८० तिर सन्तानोत्पादन दर औसतमा प्रति महिना १.५ थियो भने सन् १९८० को दशकको पछिल्लो समयमा यो दरमा केही वृद्धि भई १.७ - १.८ सम्म पुगेको थियो । यस अनुसार पनि युरोपको जनसंख्या घट्दो क्रममा रहेको देखाएको छ । यसै गरी पहिलो बच्चा जन्माउने उमेर सन् १९६० तिर २० वर्षको आसपास थियो भने २१ औं शताब्दीको सुरुसम्म आइपुग्दा यो उमेर औसतमा २६-२७ वर्ष रहेको छ । पछिल्लो समयमा वैवाहिक सम्बन्धलाई उच्च प्रकारको सम्बन्ध मानने परिपाटी घट्दो रहेको छ । सन् २००० तिरको अध्ययनले एक तिहाई विवाह सम्बन्ध विच्छेदमा गई टुंगिने र यो क्रम अझ बढ्दै जाने तथ्य देखाइएको छ । सम्बन्ध विच्छेदपछि पनि अर्को विवाह गरेर वा नगरिकनै अन्य व्यक्तिसँग बस्ने विषय सामान्य बनेको छ भने आफ्नो पहिलो सम्बन्धको सन्तान पनि सँगसँगै अर्को सम्बन्ध भएको ठाउँमा लगेर हुर्काउने प्रचलन विकसित भइरहेको छ । बदलिदो पारिवारिक सम्बन्ध तथा सन्तानोत्पादन प्रक्रियासँगै एउटै व्यक्तिको एक परिवार अर्थात् एक व्यक्ति परिवारको स्वरूपले व्यापकता पाउन थालेको छ । पछिल्लो वर्षहरूमा

स्केन्डिनेभियन देश तथा जर्मनीमा २० प्रतिशत मानिसहरू एकलै बस्ने गरेका छन् । यसै गरी पश्चिमी युरोपमा १३-१७ प्रतिशत मानिसहरू एक व्यक्तिको परिवारमा बस्दछन् । एक व्यक्ति परिवार पनि युरोपमा सामान्य बन्दै गइरहेको छ । युरोपमा महिला र पुरुषको साक्षरता दर भने लगभग बराबर रहेको छ । बदलिदो पारिवारिक पृष्ठभूमि सँगै महिलाको श्रममा सहभागिता भने बढ्दै गएको छ तर अझै पनि महिलाले गर्ने आम्दानी पुरुषको आम्दानी भन्दा औसतमा १६ प्रतिशतले कम रहेको तथ्य युरोपेली आयोगको सन् २०१५ को प्रतिवेदनमा जनाइएको छ (Olah, 2015) ।

वेलायतका पनि परिवारमा थोरै र ढिलो बच्चा जन्माउने हुनाले रगतको नातामा आधारित संयुक्त परिवारमा कमी आएको छ । महिलाको सन्तानोत्पादन दर सन् १९६० मा २.९५ थियो भने सन् २००७ मा १.९१ पुगेको छ तर यो दर विभिन्न जाति तथा समुदाय अनुसार फरक फरक हुने गरेको छ । महिलाको पहिलो बच्चा जन्माउने औसत उमेर सन् १९७१ मा २३.७ वर्ष थियो भने सन् २००६ मा २९.२ वर्ष पुगेको छ । पहिलो विवाह गर्ने औसत उमेर सन् १९७१ मा पुरुषको २४.६ वर्ष र महिलाको २२.६ थियो भने सन् २००६ मा पुरुषको ३१.८ र महिलाको २९.७ पुगेको छ । सन् १९७३ मा वेलायतमा सम्बन्ध विच्छेद र विवाहको अनुपात २५:१०० थियो भने सन् २००५ सम्म आइपुग्दा यो अनुपात ५५:१०० पुगेको छ जुन अनुपात युरोपेली युनियनका राष्ट्रहरूमा ४३:१०० पुगेको छ । विवाह नगरी सँगै बस्ने प्रचलन पनि बढिरहेको देखिएको छ । यो दर सन् १९८६ मा पुरुष ११ प्रतिशत र महिला १३ प्रतिशत थियो भने सन् २००६ मा पुरुष २४ प्रतिशत र महिला २५ प्रतिशत पुगेको छ । यसै गरी समलिङ्गी परिवारलाई पनि समाजमा मान्यता दिइएको छ । एकल व्यक्तिको परिवारमा बढोत्तरी आएको छ (The Social Issues Research Centre, 2008) ।

भारतका परिवारमा विशेष गरी पछिल्लो समयमा परिवारको संख्या वृद्धिदर बढ्दो र परिवार सदस्य संख्या घट्दा देखिएको छ । सन् १९८१, १९९१ र २००१ को भारतको जनगणना अनुसार जनसंख्या वृद्धिदर परिवारको संख्या वृद्धिदर भन्दा बढी थियो तर सन् २०११ को जनगणनाले परिवारको संख्याको वृद्धिदर जनसंख्या वृद्धिदर भन्दा निकै बढी भएको तथ्याङ्क बाहिर ल्यायो । यसै गरी सन् २००१ बाट २०११ मा परिवारको सदस्य संख्यामा पनि ५.३ बाट ४.९ पुगेको छ साथै एकल व्यक्तिको परिवारमा बढोत्तरी आएको जनाएको छ (Nayak & Narayan, 2014) ।

२.२.२ नेपाली समुदायका परिवारमा आएको परिवर्तन

परिवर्तित परिप्रेक्ष्यमा नेपाली समाजमा पारिवारिक एकतामा कमी तथा पारिवारिक द्वन्द्व बढिरहेको देखिएको छ । परिवारका सदस्यहरूबिच विश्वासको कमी, खर्च बढी, एउटाको आम्दानीले मात्र घर धान्न नसक्नु, आधुनिक सुविधाको प्रयोग, उपभोक्तावादी चरित्र आदिले गर्दा परिवारमा ठुलो सङ्कट आएको देखिन्छ । साथै रुढीवादी सोचमा कमी, शिक्षित तथा आत्मनिर्भर वातावरणले परिवारमा सकारात्मकता पनि ल्याएको देखिन्छ । व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको चाहना, औद्योगिकरण, पेशा व्यवसायको उपलब्धता, पारिवारिक नियन्त्रणको महत्त्व घट्नु जस्ता कारणले परिवारमा छुट्टिएर बस्ने प्रचलन बढ्दो छ । बढ्दो चेतना, शैक्षिकस्तर तथा कानुनी प्रावधानका कारण महिला अधिकारमा वृद्धि भएको छ । परिवारमा सासूले बुहारी, अभिभावकले बच्चाबच्ची, लोग्नेले स्वास्नीको नियन्त्रण गर्ने परिपाटीमा खुकुलोपन देखिएको छ । यसका साथसाथै एकआपसमा चित्त नबुझेसामान्य असन्तुष्टीले पनि सम्बन्ध विच्छेदको रूप लिएको छ । परिवारका सदस्यहरूबिचको सम्बन्धको बारेमा अध्ययन गर्दा विभिन्न पुराना मान्यताहरू परिवर्तित भएको देखिन्छ । लोग्नेको जल खानु पर्ने, लोग्नेको नाम उच्चारण गर्न नहुने जस्ता मान्यताहरू परिवर्तित भई 'नारी पुरुष बराबरी' भन्ने भावनाको विकास भएको छ । निर्णय घरमुलीको एकलौटी हुने प्रथा हटेको छ । सासूबुहारी बिचको सम्बन्ध आमाछोरीको जस्तो हुनुपर्छ भन्ने सोचको विकास भएको छ । अभिभावकको निर्णयानुसार मागी विवाहको व्यापकता रहेकोमा प्रेमविवाह, अन्तरजातिय विवाह, अदालती विवाहमा बढोत्तरी भएको छ । बालविवाह तथा बहु विवाह न्यूनता आएको छ । नातेदारी सम्बन्धलाई भन्दा अन्य व्यवहारिक सम्बन्धलाई बढी महत्त्व दिन थालिएको छ । कृषिमा आधारित जीवन निर्वाह पद्धतिबाट अन्यआर्थिकोपार्जन उपायहरू व्यापार, नोकरी, वैदेशिक रोजगार, उन्नत खेतीपाती आदिमा आकर्षित भएको देखिन्छ । आफुले कमाएको घरमूलीलाई नदिइकन स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति हावी भएको छ । चाडपर्व अलि भड्किलो ढङ्गले मनाउने तथा पुराना संस्कार एवं धार्मिक कार्यहरूमा कमी देख्न सकिन्छ । धर्म गर्न भनी पाटीपौवा, पोखरी, बाटो, कूवा-धारा, चौतारो बनाउने प्रचलनमा कमी आएको छ । मनोरञ्जनका लागि विभिन्न जात्रा, भजनकीर्तन, रोधी जस्ता क्रियालापमा कमी तथा आधुनिक मनोरञ्जनका साधनमा व्यापकता आएको छ (राई र तिमिल्सिना, २०७०) ।

नेपाली समाज सम्बन्धी गर्ने क्रममा नर्वेजीयन राजदूतावासद्वारा प्रकाशित Nepali Society and Development Relevance of the Nordic Model in Nepal नामक एक प्रतिवेदनमा नेपाली समाज परिवर्तनका विषयवस्तुहरूलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ । जस अनुसार नेपाली समाज वृहत्तर सामाजिक, राजनैतिक र आर्थिकरूपान्तरणको प्रक्रियामा छ । उदारवाद, सूचना प्रविधि, उपभोगवाद, व्यक्तिवाद आदिजस्ता विश्वव्यापी कारकहरू छन् भने सामाजिक स्वतन्त्रता, शिक्षामा पहुँच, आधुनिक प्रविधि विकास, पारिवारिक स्वरूप परिवर्तन तथा अन्तरव्यक्ति सम्बन्धलाई आन्तरिक कारकको रूपमा लिइएको छ । यस अनुसार परम्परागत संरचित संस्थाहरू जस्तै; धर्म, सामाजिक मूल्य, परिवार संस्कृतिहरू कमजोर बन्दै गइरहेका छन् । परिवारमा द्वन्द्व बढ्दै गइरहेको छ । संचार माध्यम र सूचना प्रविधिले बच्चाबच्चीलाई समेत प्रत्यक्ष असर पारेको छ, बाबुआमा र छोराछोरीबिचमा ठुलो पुस्तान्तर देखिएको छ, जसले पारिवारिक वेमेल निम्त्याएको छ । यस्तो प्रकारको परिवर्तनले सामाजिक तथा आर्थिक अस्थिरता हुने नयाँ समस्या सृजना भएको छ (Parajuli, et. a., 2015) ।

जब छोराबाले आर्थिकरूपमा बाबुमा भर पर्नु पर्ने स्थितिबाट मुक्त भई आत्मनिर्भर हुन्छ अनि उसले बाबुको अधिनमा रहनु पर्ने परम्परागत सोचलाई चुनौती दिँदै एकल परिवार बनाउनमा अग्रसर हुन्छ, जसले पारिवारिक संरचनामा असर पारेको हुन्छ (Goldstein & Beall, 1986) ।

नेपाली परिवारमा सम्बन्ध विच्छेदका घटना दिनदिनै बढिरहेको र यसो हुनुका कारणमा रेमिट्यान्सको प्रभाव, आफ्नो जिन्दगीको निर्णय आफै गर्न सक्ने शिक्षित महिलाको बढ्दो जनसंख्या र परम्परागत पुरुष संरचनाको निरन्तरता आदिलाई औँल्याइएको छ । अहिलेको पारिवारिक संरचना अझै भत्कदै जानेछ भन्ने निष्कर्षले परिवारमा आइरहेको परिवर्तनलाई सङ्केत गरेको छ (सापकोटा, २०७३) ।

नेपाली परिवारको परिवर्तित अवस्थाका बारेमा विभिन्न जनगणनाहरूको तथ्याङ्कबाट पनि थाहा हुन्छ । जस अनुसार वि.सं. २०६८ सालमा नेपाली परिवारमा औसतमा ४.८८ जना सदस्य रहेका छन् जुन २०५८ को गणनानुसार ५.४४ थियो । शहरी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने क्रम दिनानुदिन बढिरहेको छ । जुन २०५८ मा १३.९ प्रतिशत रहेकोमा २०६८ मा बढेर १७.०७ प्रतिशत रहेको छ । साक्षरता दर २०५८ मा ५४.९ प्रतिशतबाट २०६८ मा ६५.९

प्रतिशत पुगेको छ । महिला घरमुली भएका परिवारमा पनि २०५८ मा १४.८७ प्रतिशतबाट २०६८ मा २५.७३ प्रतिशत पुगेको देखिएको छ । यसै गरी विदेशिने जनसंख्या पनि २०५८ सालमा ७,६३,१८१ बाट २०६८ सालमा १९,२१,४९४ जना रहेको छ । खाना पकाउनको लागि इन्धनको रूपमा एल.पी. ग्याँसको प्रयोग २०५८ मा ७.६७ प्रतिशतबाट २०६८ मा २१.०३ प्रतिशत रहेको छ । यो तथ्याङ्कको आधारमा पनि नेपाली परिवारमा आएको परिवर्तनलाई अनुमान गर्न गाह्रो हुने छैन (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८) ।

माथि यस शोधकार्यसँग सम्बन्धित विभिन्न सिद्धान्त, लेखरचना, जर्नल तथा पुस्तकहरूमा आधारित भई विश्व परिवेशमा परिवारको परिवर्तित स्वरूप, गृहस्थी रणनीतिहरू तथा परिवर्तनका कारणहरूका बारेमा चर्चा गरिने छ । परिवारको अध्ययन गर्ने क्रममा यि सन्दर्भ सामग्रीहरू केही प्रतिनिधि सामग्रीहरू मात्र हुन् जसले विश्व परिवेशको केही अंशमा भए पनि झलक दिन्छन् । यि सामग्रीहरूको सारांश भनेको परिवारको स्वरूप बदलिदो छ । समयानुकूल चलनका लागि सोहीअनुसारको गृहस्थी रणनीति अपनाउनु पर्ने हुन्छ र अपनाइरहेका पनि छन् भन्ने नै हो ।

अध्याय तिन

अनुसन्धान विधि

३.१ अध्ययन क्षेत्र छनोटको औचित्य

समाजशास्त्रले समाजमा घट्ने विविध परिघटनाहरूको अध्ययन गर्ने गर्दछ । सामाजिक समस्याको व्याख्या, विश्लेषण र समाधान निकाल्न यसले सहयोग गर्दछ । यसै क्रममा ग्रामिण नेपाली समाजले भोगेका समस्याहरू एवं समयसँगै भित्रिएका सेवा, सुविधा र प्रविधिहरूका बारेमा हामीले विभिन्न लेखरचना, पुस्तक, समाचार आदिबाट तथा आफैँ पनि देख्दै र भोग्दै आइरहेका छौं । धेरै नेपाली परिवारहरू प्रस्तुत विषयसँग सम्बन्धित रहेको यथार्थ हामीसँग छ । तसर्थ ग्रामिण परिवारको बदलिदो गृहस्थी रणनीतिका बारेमा अनुसन्धान कार्य गर्नका लागि विषयको छनोट गरिएको हो । सो सम्बन्धी यथार्थ जानकारीका लागि सम्बन्धित क्षेत्रमा नै गएर अध्ययन गर्नु पर्ने भएकोले पातिखोला गाउँमा गई अध्ययन गरिएको छ ।

यो अनुसन्धान कार्यका लागि छनोट गरिएको पातिखोला गाउँ पश्चिम नेपालको प्रदेश नं. ४ स्थित स्याङ्जा जिल्लाको आँधीखोला गाउँपालिका वडा नं. ६ मा अवस्थित छ । यो एक पहाडी भेगमा रहेको गाउँ हो । आजभन्दा लगभग दुई दशक अघिसम्म अधिकांश परिवारहरू निर्वाहमुखी कृषिमा आधारित भएर आफैँद्वारा उत्पादित खाद्यवस्तुको उपयोग, आर्थिकोपार्जनका लागि भारततिर बढी तथा नेपाली रोजगारमा कम केन्द्रित जनशक्ति रहेका यो गाउँका परिवारहरूमा हाल आएर गृहस्थी संचालन प्रक्रियामा परिवर्तनआएको पाइएको छ । परिवर्तित सोचाई, गराई र परिस्थिति अनुरूप सो गाउँका परिवारमा आएको जीविकोपार्जन तरिका, सामाजिक सम्बन्ध व्यवस्थापन तथा रीतिरिवाज संचालन प्रक्रियाका रणनीतिहरूलाई सामाजिक अनुसन्धानको विषयका रूपमा हालसम्म सो गाउँमा कुनै अध्ययन नभएको परिप्रेक्ष्यमा सो गाउँलाई कार्यक्षेत्र बनाइएको छ । नेपालका गाउँहरूमा विभिन्न जातीय तथा भाषिक समुदायको बसोवास रहेको प्रायः धेरै ठाउँहरूमा पाइन्छ तर यो गाउँमा नेपाली भाषा बोल्ने ब्राह्मण समुदायको मात्र बसोवास रहेकोले प्रायः यससँग

मिल्दाजुल्दा अन्य गाउँको अवस्थाको समेत अनुमान लगाउन यस क्षेत्रको छनोटले सहयोग गरेको छ ।

३.२ अनुसन्धान ढाँचा

यस अनुसन्धानमा प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई विविध तरिकाहरू जस्तै तालिका, वृत्तचित्र र स्तम्भ चित्रका साथै विवरणहरूलाई विस्तृत रूपमा वर्णन गरी वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गरिएको छ । एउटा गाउँलाई समग्र मानी यहाँका परिवारमा आएको आमूल परिवर्तन सम्बन्धी अध्ययन र विकासवादी दृष्टिकोण प्रयोग गरिएको छ । गाउँको परिवार व्यवस्थामा आएको हेरफेर सम्बन्धी अध्ययन भएकोले यसमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३ तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै खालका तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । निर्दिष्ट गरिएको उद्देश्यमा आधारित रही तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत कार्यक्षेत्र अध्ययन, अवलोकन, अन्तर्वार्ता आदि रहेको छ भने द्वितीय स्रोत अन्तर्गत अध्ययनसँग सम्बन्धित विभिन्न लेख, रचना, जर्नल, पुस्तक तथा अन्य सम्बन्धित साहित्यको सहयोग लिइएको छ ।

३.४ समग्र नमुना छनोट विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानमा अध्ययनको क्षेत्र स्याङ्जा जिल्लाको आँधीखोला गाउँपालिका वडा नं. ६ को पातिखोला गाउँका परिवारलाई समग्रको रूपमा लिई अध्ययन गरिएको छ । यस पातिखोला गाउँमा हाल जम्मा ४० घरधुरी रहेका छन् र यस अध्ययनमा कम्तिमा एक सदस्यलाई अध्ययनको जनसंख्या भनिएको छ । समग्रमा यस अध्ययनमा ४० घर परिवारलाई समग्र नमुना छनोटको रूपमा लिइएको छ । पहिलेको र अहिलेको स्थितिको बारेमा उत्तर पाउनको लागि यस गाउँमा कम्तीमा २० वर्ष पहिलेदेखि परिचित तथा बसोवास गर्दै आएको परिवार सदस्यलाई उत्तरदाताको रूपमा लिइएको छ । पहिलेको अवस्था बुझ्नको लागि ३७ जना उत्तरदाता र अहिलेको लागि ४० जना उत्तरदाता लिइएको छ ।

३.५ पूर्व परीक्षण

अनुसन्धानकर्ताले प्रश्नावली अनुसार अन्तर्वार्ता लिने तथा प्रश्नावली भर्ने गर्नु पूर्व प्रश्नावलीको पूर्व परीक्षण गरिएको छ । यसको लागि पातिखोलाका ५ घरमा प्रश्नहरू सोधिसकेपछि अस्पष्ट उत्तर आउने जस्ता प्रश्नहरूलाई पुनः परिमार्जन गरिएको छ । पूर्व परीक्षणको प्रश्नहरूको स्पष्टताको परीक्षण मात्र नगरी वर्गीकरणको शुद्धता जाँच गर्न सकिन्छ । शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन प्रश्नावलीको संरचना पूर्व परीक्षण गरिएको छ । यसरी गरिएको पूर्व परीक्षणको सहायताले शोधपत्रको उद्देश्य अनुरूप तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नमा सहयोग प्राप्त भएको छ ।

३.६ आचारसंहिता

कुनै पनि कार्य सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्नका लागि त्यसका आफ्नै नियम एवं तरिका हुने गर्दछन् । शोध तथा अनुसन्धान कार्य गर्नका लागि पनि निश्चित आचारसंहिताको पालना गर्नु पर्ने हुन्छ अनि मात्र सत्य तथ्य प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस अनुसन्धान कार्यमा क्षेत्रगत कार्य गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा उत्तरदाताहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा, कुनै करकापमा नपारी, कोही कसैको प्रभावमा नरही उत्तर सङ्कलन गर्नु पर्ने हुन्छ र अनुसन्धानकर्ताले पनि प्राप्त तथ्याङ्कलाई सकेसम्म यथार्थ रूपमा बाहिर ल्याउनु पर्ने हुन्छ । अतः यस अनुसन्धानमा शोधकर्ताले प्रश्नावली अनुरूप उत्तरहरू भर्दा उत्तरदाताले चाहेको समयमा र उनीहरूको भावनामा कुनै अवरोध नहुने गरी उनीहरूको राजीखुशी अनुसार अन्तर्वार्ता अनुसूची भराइएको छ ।

३.७ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्दा विभिन्न तथ्याङ्क सङ्कलन विधिहरू अवलम्बन गरिएको हुन्छ । यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय खालका स्रोतलाई आधार मानिएको छ तथा समुह छलफलबाट प्रत्यक्ष रूपमा सूचना सङ्कलन गरिएको छ ।

(क) अन्तर्वार्ता अनुसूची

यस विधिबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न विभिन्न खालका संरचित र असंरचित प्रकृतिका प्रश्नहरू समावेश गरी अन्तर्वार्ता अनुसूची तयार गरिएको छ । अनुसन्धानकर्ता स्वयं

अध्ययन क्षेत्रको प्रत्येक उत्तरदाताहरूसँग पुगेर प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ताद्वारा अनुसूची भरी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने काम गरिएको छ । व्यक्तिगत रूपमा नजिक भई उनीहरूको मनोभावना बुझी यथार्थताको पहिचान गर्दै अनुसूचीमा आधारित भई तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यसको लागि अध्ययन क्षेत्रमा गई प्रत्येक घरधुरी मध्ये विभिन्न लिङ्ग तथा उमेर समुहका कम्तीमा पनि यो गाउँमा बीस वर्ष पहिलेदेखि अनुभव तथा बसोवास गर्दै आएको व्यक्तिमध्ये कम्तीमा पनि एकजनालाई भेटी अन्तर्वार्ता अनुसूची बमोजिम प्रश्नोत्तर गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यसो गर्दा अत्यन्तै वास्तविक तथ्य पत्ता लाग्ने विश्वास गरिएको छ ।

(ख) समुह छलफल/मुख्य जानकारहरूसँगको अन्तरक्रिया

यस अध्ययनमा आधारित समुदायका ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक, पेशागत अवस्थाको विस्तृत जानकारीका लागि सामूहिक छलफल, साथै सामाजिक अगुवाहरूसँग छलफल तथा अन्तरक्रिया प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको छ । वैयक्तिक अन्तर्वार्ताबाट आएको तथ्यलाई अभि सत्यता थप्नका लागि यस विधिले सहयोग पुऱ्याएको छ ।

(ग) वैयक्तिक अध्ययन

बदलिदो गृहस्थी रणनीतिहरूका बारेमा अध्ययन गर्नका लागि यस अध्ययनमा ३ वटा वैयक्तिक अध्ययनहरूलाई समेटिएको छ ।

३.८ तथ्याङ्क प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई आवश्यकता अनुसार वर्णनात्मक र विवरणात्मक रूपमा विश्लेषण गरिएको छ । सामान्यतया प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई तालिकीकरण, प्रतिशत, पाई-चार्ट र स्तम्भ चित्रको माध्यमबाट तथ्याङ्क विश्लेषण गरिएको छ । यसको लागि आवश्यकता अनुसार तथ्याङ्कको थप व्याख्या र विश्लेषण पनि गरिएको छ ।

अध्याय चार

परिवारको स्वरूप र यसको परिवर्तित अवस्था

मानव समाजको परिवर्तन एक निरन्तर भैरहने प्रक्रिया भएपनि यसको गति तथा स्वरूप भने एकै प्रकारको नभएको हामीले देख्दै, भोग्दै, पढ्दै, सुन्दै आइरहेका छौं । नेपाली समाजलाई हेर्ने हो भने पनि शहरी समाज र ग्रामीण समाजको परिवर्तनको स्वरूप एकै प्रकारको छैन । अतः यो अध्यायमा ग्रामीण नेपाली परिवारमा आएका परिवर्तनलाई तथ्यगत रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि परिवारको संख्या, उमेर समुह, पशुपालन, कृषि, उपभोग्य सामान आदि विविध विषयमा अन्तरवार्ता प्रश्नावली तयार गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

अहिलेको समयमा नेपाली ग्रामीण परिवारको बदलिदो स्वरूप, परिवारले भोग्नुपरेको समस्या तथा ती समस्याहरूसँग जुध्न परिवारले लिएको रणनीति पत्ता लगाउनु नै यो अनुसन्धान कार्यको उद्देश्य रहेकोले अनुसन्धान क्षेत्रका रूपमा पातिखोला गाउँलाई छनोट गरी, पटक-पटक उक्त क्षेत्रको भ्रमण गरी तथ्यांक संकलन गरिएको छ । यसरी विभिन्न तरिका तथा माध्यमबाट संकलन गरिएका तथ्यांकहरूलाई फरक-फरक ढङ्गले व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । अन्तरवार्ताको लागि तयार पारिएको अन्तरवार्ता अनुसूची अनुसार परिवारको अवस्थाबारे लिइएका जानकारीहरूलाई विभिन्न माध्यमहरू जस्तै: तालिकीकरण, पाई चार्ट, बार चार्ट तथा वर्णन गरेर तथ्यांकलाई बुझ्न सरल बनाइएको छ ।

४.१ जनसाङ्ख्यिक अवस्था

४.१.१ परिवारको औसत आकार

परिवारको आकारले परिवार सञ्चालन प्रक्रियामा निकै ठूलो प्रभाव पार्दछ । कुनै पनि परिवारमा सिमित स्रोत र साधन हुन्छ । त्यही स्रोत तथा साधनलाई सम्पूर्ण परिवारका सदस्यहरूले उपभोग र उपयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । यदि परिवारको आकार सानो छ भने थोरै स्रोतसाधनले पनि पुग्दछ भने ठूलो आकारको परिवारको लागि धेरै स्रोतसाधनको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले उक्त गाउँमा आजभन्दा २० वर्ष पहिले र अहिलेको परिवारको आकार पत्ता लगाउनको लागि जम्मा ४० उत्तरदाताहरूमध्ये ३७ जना मात्र विगतको अवस्थाको र ४० जना अहिलेको अवस्थाको बारेमा अध्ययन गर्न उत्तरदाताको रूपमा

लिइएको छ । त्यसैले यो अध्ययन पहिले र अहिलेको परिवारको आकारको तुलनात्मक अध्ययनको रूपमा गरिएको छ । लिइएको तथ्यांकलाई तालिका मार्फत प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१: परिवारको आकारमा देखिएको परिवर्तन

परिवारको आकार	पहिले	अहिले
जम्मा सदस्य संख्या	१८९	११६
परिवार संख्या	३७	४०
औसत परिवार संख्या	५.१	२.९

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.१ अनुसार पहिलेका ३७ वटा परिवारको औसत परिवार संख्या ५.१ छ भने अहिले त्यो संख्या घटेर २.९ पुगेको छ । २०६८ सालको जनगणना अनुसार फापरथुम गाविसको औसत परिवार सदस्य संख्या ४ थियो भने पातिखोला गाउँ रहेको वार्ड नं. ५ को औसत परिवार संख्या ३.३७ थियो जबकी नेपालको औसत परिवारको आकार ४.८८ रहेको थियो । यसअनुसार हेर्ने हो भने परिवारको आकार पछिल्ला ५ वर्षमा पनि केही घटेको पाइएको छ । परिवारको आकारमा आएको यो परिवर्तन निकै नै ठूलो परिवर्तन हो । एकल परिवारमा आएको बढोत्तरी, परिवारका सदस्य विविध कारणहरू (जस्तै: रोजगार, शिक्षा, व्यवसाय आदि) ले गाउँ नबस्ने गरेको अवस्था तथा थोरै सन्तान जन्माउनुपछि भन्ने धारणाको विकासको कारण परिवारको आकार सानो भएको पाइएको छ ।

४.१.२ परिवारका सदस्यहरूको उमेर समूह

परिवार विभिन्न उमेर समूहका सदस्यहरू मिलेर बनेको हुन्छ । उमेर अनुसार सदस्यको भूमिकामा पनि परिवर्तन हुने भएको तथा उत्पादनमा पनि फरक पर्ने हुँदा उमेर अनुसारको परिवारको अध्ययन हुनु जरुरी देखिएको छ । लिइएको तथ्याङ्कलाई तालिका मार्फत प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.२: उमेर अनुसार परिवारको बनावटमा आएको परिवर्तन

उमेर समूह	पहिले		अहिले	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
०-२०	१०८	५७.१४	३२	२७.५९
२१-४०	४०	२१.१६	२२	१८.९६
४१-६०	३१	१६.४०	२५	२१.५५
६० भन्दा माथि	१०	५.२९	३७	३१.९०
जम्मा	१८९	१००	११६	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.२ देखाइएको तथ्यांक अनुसार पहिलेको परिवार २० वर्षमुनिका केटाकेटी सबैभन्दा धेरै ५७.१४ प्रतिशत थिए र ६० वर्ष माथिका सदस्य सबैभन्दा कम ५.३ प्रतिशत थिए भने अहिले २० वर्षमुनिका केटाकेटीको संख्या २७.५९ प्रतिशत र ६० वर्ष माथिका सदस्य ३१.९ प्रतिशत रहेका छन् । संख्यात्मक हिसाबले हेर्ने हो भने अहिलेको परिवारमा २० देखि ६० वर्षसम्मका सदस्यको संख्या पहिलेको परिवारको तुलनामा कम छ । २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालमा १५ देखि ५९ वर्ष उमेरसमूहको जनसंख्या ५४ प्रतिशत मात्र छ जसअनुसार हाल गाउँमा भने यो संख्या कम रहेको पाइयो । यसरी पातिखोलामा पहिले केटाकेटीको संख्या धेरै हुनुमा त्यो समयमा जन्मदर बढी रहेको, केटाकेटीलाई गाउँमै पठाउने चलन तथा अहिले भै सकेसम्म शहरमा केटाकेटी पठाउन लैजाने भन्ने अभिभावकको सोच नरहेको कारण पाइयो । यसैगरी अहिलेको परिवारमा ६० वर्षभन्दा माथिको जनसंख्या धेरै भएको पाइएको छ जसले गर्दा गाउँमा उत्पादनशील जनशक्ति कम भएको तथा वृद्धवृद्धाको संख्या बढी रहेको पाइयो ।

४.१.३ परिवारमा अनुपस्थित सदस्य

आफ्नो स्थायी घर तथा ठेगाना पातिखोला भएपनि रोजगारी, अध्ययन तथा व्यवसायका लागि गाउँबाहिर रहेका परिवारका सदस्यलाई अनुपस्थित सदस्य भनिएको हो । परिवार सञ्चालन रणनीतिका लागि अनुपस्थित सदस्यहरूको प्रभाव धेरै नै परेको हुन्छ । परिवारलाई देशविदेशसँग जोड्न, नयाँनयाँ सभ्यता तथा प्रविधि भित्र्याउन, आर्थिक उत्पादनमा पनि

अनुपस्थित सदस्यका भूमिका हुन्छ । यहाँ पहिले ३७ र अहिले पनि ४० परिवारमा अनुपस्थित सदस्य संख्यालाई तालिकाद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.३: परिवारमा अनुपस्थित भएका सदस्य संख्याको विवरण

परिवार सङ्ख्या	अनुपस्थित सङ्ख्या
पहिले ३७ परिवारबाट	२० जना
अहिले ४० परिवारबाट	९२ जना

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका ४.३ को तथ्याङ्क अनुसार पहिलेभन्दा अहिले गाउँ छोड्नेको संख्या अत्याधिक अर्थात् ३७ परिवारबाट २० जना र अहिले ४० परिवारबाट ९२ जना रहेको पाइएको छ । यसो हुनुको मुख्य कारणहरूमा गाउँमा स्रोतसाधन सिमित हुनु, पहिलेभन्दा अहिले गाउँबाहिर अवसरहरू धेरै हुनु, गाउँ छोड्ने लहरले प्रभावित हुनुजस्ता कारण रहेको स्थलगत अध्ययनका क्रममा पाइएको छ ।

४.१.४ अनुपस्थित सदस्यको गन्तव्य

मानिसहरू गाउँ छोडेर बाहिर बस्नुपर्ने प्रमुख कारणहरूमा रोजगार, शिक्षा, स्वास्थ्यजस्ता सुविधाको खोजी तथा उपभोग गर्नका लागि हो तर पहिले र अहिले यी कारणहरू उस्तै नै भए पनि जाने स्थानको प्राथमिकतामा भने परिवर्तन भएको पाइएको छ जसलाई तालिकाद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.४: अनुपस्थित सदस्यहरू गएको स्थानको विवरण

स्थान	पहिले (३७ परिवारबाट)	अहिले (४० परिवारबाट)
नेपाल	२	७७
भारत	१८	३
अन्य	०	१२
जम्मा	२०	९२

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका ४.४ का तथ्याङ्क अनुसार पहिले घर छोडेर बाहिर जाने सदस्यको संख्या निकै कम अर्थात् ३७ परिवारबाट २० जना रहेकोमा २ जना मात्र नेपालभित्रै रहेको र बाँकी १८ जना भारतमा र अन्य देशमा गएको पाइएको छ । तर अहिलेको तथ्यांक अनुसार घरबाहिर रहेका सदस्य सङ्ख्या अत्याधिक अर्थात् ४० परिवारबाट ९२ जना रहेकोमा नेपालभित्रै ७७ जना भारतमा ३ जना र अन्य देशहरूमा जाने १२ जना रहेका छन् । अन्य देशहरू भन्नाले विशेष गरी खाडी राष्ट्र तथा मलेशिया, कोरिया जस्ता देशहरूमा वैदेशिक रोजगारका लागि जानेहरू धेरै रहेको पाइएको छ । नेपालभित्रै गाउँ छोडेर बाहिर बस्नुपर्ने कारणहरूमा विशेषगरी रोजगार, व्यापार, शिक्षा तथा शहरमा बच्चाबच्ची पढाउने कारणहरू रहेको पाइएको छ । यो तथ्याङ्कले के पनि देखाउँछ भने नेपालका शहरको जनसङ्ख्या बढ्ने क्रम पहिले भन्दा अहिले निकै बढी रहेको छ ।

निष्कर्ष

परिवारको आकारमा पहिले भन्दा अहिलेको सङ्ख्या निकै कम रहेको पाइएको छ । सबैभन्दा बढी ०-२० वर्षसम्मको र ६० वर्षभन्दा माथिको जनसङ्ख्या बढी रहेको छ । परिवारमा अनुपस्थित संख्या त्यही ३७ परिवारबाट पहिले २० जना र अहिले ९२ जना रहेको पाइयो । अनुपस्थित सदस्यहरू बाहिर बस्नुपर्ने प्रमुख कारणहरूमा रोजगार, शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता सुविधाको खोजी तथा उपभोग गर्नको लागि हो ।

वैयक्तिक अध्ययन १

मेरो नाम गणेश ढकाल (नाम परिवर्तन) हो । मेरो जनम वि.सं. २०१४ साल आषाढ ३० गतेका दिन भएको हो । म अहिले ६० वर्षको भए । मेरी एक श्रीमती छिन् । श्रीमतीका साथै दुई छोरा र दुई छोरी रहेका छन् । दुई छोरा र दुई छोरीहरूको विहेबारी सम्पन्न भइसकेको छ । कान्छो छोरा काठमाडौंमा अधिकृत रहेको छ । जेठो छोरा शोभाकान्त दुवइमा छ । कान्छो छोरोले एक छोरी सहित काठमाडौंमा बस्दै आएको छ । जेठो छोरा दुवइमा भएपनि बुहारी र नाती नातिना पोखरामा बस्दै आएका छन् । हाल हाम्रो परिवारका सदस्यहरू विभिन्न गतिवधिमा संलग्न रहेका छौं । हाल मेरो परिवारको कमाइ मासिक करिब १ लाख भन्दा बढी भित्रिन्छ ।

मेरो परिवारको मुख्य आम्दानीको स्रोत कृषि थियो । मलाई छोराछोरीहरूलाई पढाउन गाह्रो नै थियो । विस्तारै जेठो छोरा पढेर दुवइ गएपछि मलाई सहायता भएको थियो । जेठो छोरोले भाई बैनीहरूको पढाइ खर्च देखि उनीहरूको विवाहमा लाग्ने खर्च सबै उसैले नै गर्नुभयो । अहिले कान्छो छोरा अधिकृत भएर दाजुलाई सहायता दिएको छ । दुई छोराहरूको कमाइले अहिले पोखरामा दुई वटा घडेरी जोडेका छौं । अहिले मलाई आनन्द छ । नाति नातिना हेर्छु, कहिले पोखरा गएर बस्छु, कहिले काठमाडौं जान्छु । गाउँमा धेरै दुख पनि गर्दिन तर गाउँको हावापानी ठिक लाग्ने भएर गाउँमै बस्न मन पराउँछु । चाडपर्वमा छोरा, बुहारीहरू घरमै आउँछन् ।

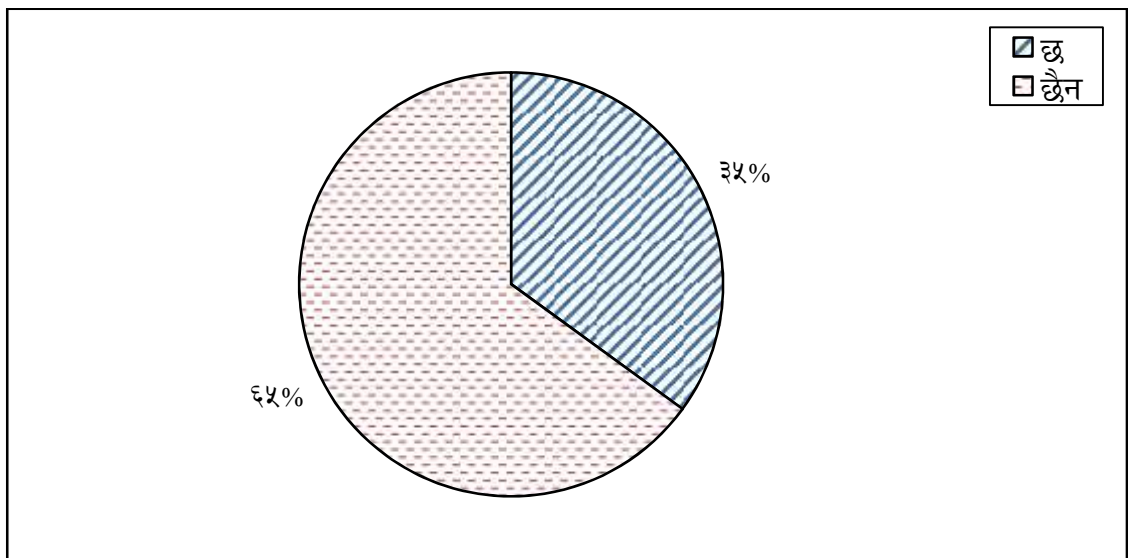
मैले छोराछोरीहरूलाई गाउँको सरकारी स्कूलमा पढाएको हुँ । तर अहिले मेरा नातिनातिना नीजि विद्यालयमा अध्ययनरत छन् । नातिनातिनासँग दिनहुँ मोबाइलमा कुरा गर्छु । घरमा खाना पकाउन, राइसकुकरको प्रयोग गरिन्छ । खेतीपाती गर्न कामदार नपाइने भएको केही जग्गा बाँभो नै रहेको छ । पहिले परिवार सबै थियौं खान पुग्दैनथ्यो अहिले हामी दुई जना मात्र छौं । त्यसैले अहिले थोरै उत्पादनले पनि पुग्छ । अहिले हाम्रो खानेपानीको स्रोत धारा रहेको छ ।

४.२ परिवर्तित सामाजिक अवस्था

४.२.१ एल.पी. ग्याँसको प्रयोग

नेपालका शहरमा मात्र होईन गाउँमा पनि आधुनिकीकरणले प्रवेश गरेको छ । गाउँमा परम्परागत रूपमा दाउराको प्रयोग गरिँदै आएको भएपनि नजिकैको बजारबाट एल.पी. ग्याँसको आयात भएको पाइन्छ । यसले पनि परिवारको दैनिकीलाई परिवर्तन गरेको अनुभूति हुन्छ । यसै क्रममा एल.पी. ग्याँसको प्रयोग गर्नुहुन्छ भनी ४० परिवारलाई नै प्रश्न सोध्दा पाइएको उत्तरलाई वृत्तचित्रको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र ४.१: एल.पी. ग्याँसको प्रयोग गर्ने परिवार विवरण

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

चित्र ४.१ को वृत्तचित्रमा देखिएको तथ्यांक अनुसार अहिले गाउँमा ३५ प्रतिशत परिवारमा दाउराको अलावा एलपी ग्याँसको पनि प्रयोग गरिन्छ, भने ६५ प्रतिशत परिवारमा दाउरामात्र प्रयोग गरिने पत्ता लागेको छ । गाउँमै ग्याँसको सिलिण्डर साटन् नपाउने भएपनि नजिकैको ५ किलोमीटर टाढाको बजार नागडाँडाबाट ढुवानी गराएर लैजाने जानकारी उत्तरदाताहरूले दिएका छन् । जनगणना २०६८ का अनुसार नेपालका २१.०३ प्रतिशत परिवारले एल.पी. ग्याँसको प्रयोग गर्ने गरेको तथ्यांक रहेको छ । यद्यपि गाउँमा एलपी ग्याँसमा पुरै निर्भर परिवार भने कुनै पनि नरहेको पाइयो ।

४.२.२ समाचारको स्रोत

सञ्चार माध्यमहरूको विकाससँगै मानिसहरूले सूचना तथा समाचारहरू थाहा पाउने माध्यममा पनि फेरबदल आएको छ । पातिखोलामा के बाट सूचना तथा समाचार पाउँदै आउनुभएको छ भनी गरिएको प्रश्नको जवाफमा पाइएको उत्तरलाई तालिकीकरण र वृत्तचित्रको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.५ : समाचार प्राप्त गर्ने स्रोत सम्बन्धी विवरण

स्रोतहरू	पहिले		अहिले	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
टेलिभिजन	०	०	७	१७.५
रेडियो	९	२४.३२	११	२७.५
मोबाइल	०	०	१४	३५
छरछिमेकी	२८	७५.६८	८	२०
जम्मा	३७	१००	४०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

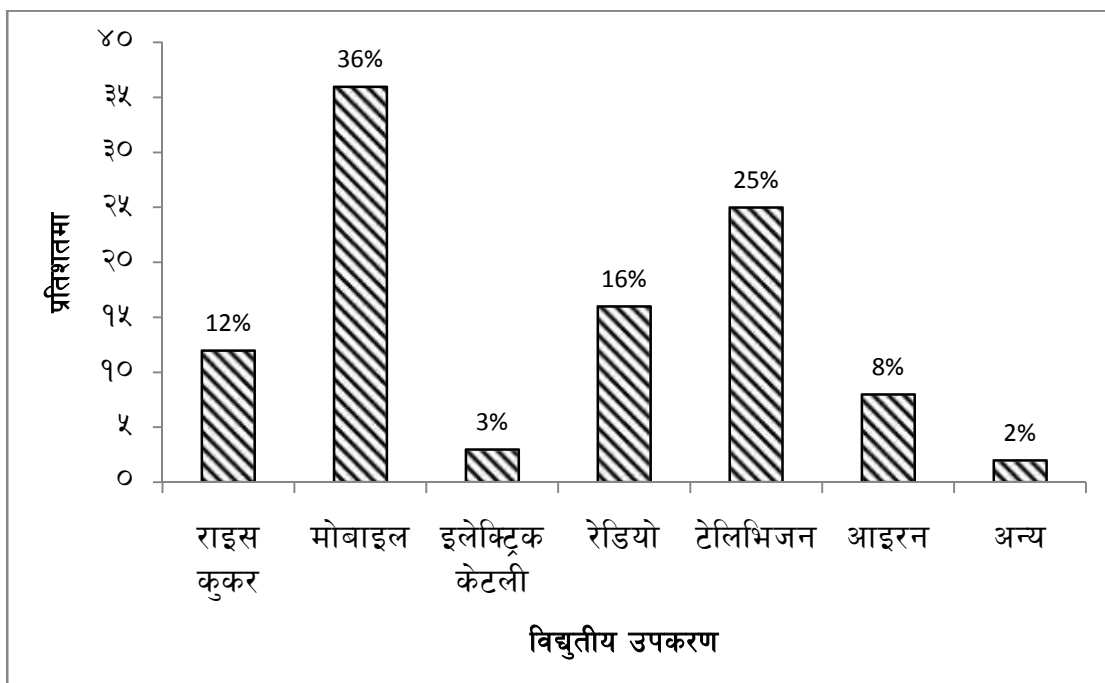
तालिका ४.५ को तथ्याङ्क अनुसार पहिलेको समयमा प्रायजसो परिवारमा मुख्य समाचारको स्रोत आफूले भेटेका छरछिमेकी नै भएको ७५.६८ परिवारहरूले बताएका छन् भने २४.३२ प्रतिशत परिवारले त्यसबेला आफ्नो घरमा रेडियो भएको र प्रायजसो खबर, समाचारहरू रेडियोको माध्यमबाट नै थाहा पाउने बताएका छन् । त्यो समयमा मोबाइल र टेलिभिजन नआइसकेको उनीहरूले जवाफ दिएका छन् । अहिलेको समयमा सबैभन्दा बढी उत्तरदाता अर्थात् ३५ प्रतिशतले खबर तथा समाचार मोबाइल कुराकानीबाट नै थाहा हुने गरेको बताएका छन् यसैगरी दोस्रो माध्यममा रेडियो भएको २७.५ प्रतिशतले बताएका छन् । २० प्रतिशतले छरछिमेकीबाट खबर थाहा पाउने बताएका छन् भने १७.५ प्रतिशतले टेलिभिजनबाट थाहा पाउने बताएका छन् । यसअनुसार गाउँमा पनि आधुनिक सञ्चार माध्यम आवश्यकताको रूपमा भित्रिरहेको देखिन्छ ।

४.२.३ विद्युतीय उपकरण

पहिलेको समयमा गाउँमा विद्युतको उपलब्धता पनि थिएन रेडियो घडी जस्ता विद्युतीय उपकरणहरू व्यापक चलाउने गरिन्थ्यो तर विद्युतको विस्तारसँगै गाउँमा अहिले विभिन्न विद्युतीय उपकरणहरू प्रयोग गरिएको पाइएको छ । पातिखोलाका ४० परिवारलाई तपाईंको

घरमा के के उपकरणहरू प्रयोग गर्नुहुन्छ भनी सोधिएको प्रश्नको जवाफलाई बार चार्टबाट तल देखाइएको छ ।

चित्र ४.२: परिवारमा प्रयोग गरिएका विद्युतीय सामग्री विवरण देखाउने बार चार्ट

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

चित्र ४.२ को स्तम्भचित्रमा देखाइएको तथ्याङ्क अनुसार लगभग सबै परिवारले मोबाइल फोन प्रयोग गर्दछन् केवल ३६ प्रतिशत रहेका बताएका छन् । १६ प्रतिशतले रेडियो, १२ प्रतिशतले राइस कुकर, ३ प्रतिशतले इलेक्ट्रिक केटली, २५ परिवारले टेलिभिजन, २ प्रतिशतले आइरन प्रयोग गर्ने गरिएको र २ प्रतिशतले पंखा, फ्रिज लगायतका अन्य उपकरण पनि रहेको जानकारी पाइयो । यो आँकडाको ग्रामिण परिवारमा भित्रिरहेको आधुनिक उपकरणको हालको तथ्यहरू बाहिर ल्याएको छ ।

४.२.४ समूहमा आवद्धता

समुदायमा विभिन्न किसिमका आमा समूह, युवा क्लब, बाल क्लब जस्ता विभिन्न संस्थाहरू गठन गरिएका हुन्छन् । जसले गर्दा समुदायका सदस्यहरूको गतिशिलता बढाउनका लागि मद्दत पुग्दछ । यसै क्रममा पातिखोलाका परिवारमा पनि समुह तथा क्लबहरूमा सहभागी

हुने सदस्य छन् भनेर सोधेको प्रश्नको जवाफमा आएको उत्तरलाई तालिकामार्फत देखाइएको छ ।

तालिका ४.६: परिवारका सदस्यहरू समुहमा आवद्ध भएको विवरण

विवरण	अहिले	
	सङ्ख्या	प्रतिशत
पहिले थियो अहिले छैन	५	१२.५
पहिले थियो अहिले पनि छ	१४	३५.००
पहिले थिएन अहिले छ	९	२२.५
पहिले थिएन अहिले पनि छैन	१२	३०.००
जम्मा	४०	१००

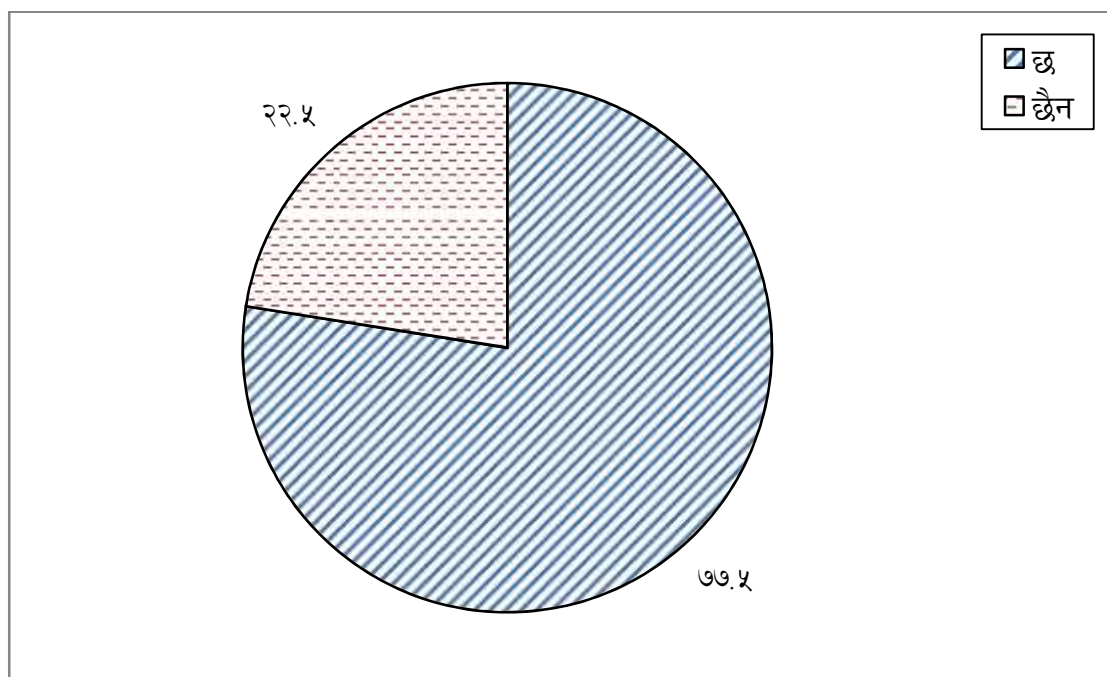
स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका ४.६ मा देखाइएको तथ्यांकअनुसार सबैगरी ४० वटा परिवारहरूबाट लिएको उत्तरमध्ये कहिल्यै पनि कुनै संस्थाहरूमा आवद्ध नभएका परिवार संख्या ३० प्रतिशत रहेछन् । २२.५ प्रतिशतले पहिले नभएपनि अहिले आवद्ध रहेको ३५ प्रतिशत पहिलेदेखि नै आवद्ध रहेको तथा १२.५ प्रतिशतले पहिले आवद्ध भएपनि अहिले स्वास्थ्य, अरुचि जस्ता कारण देखाई अहिले नरहेको बताएका छन् । यस्ता संस्थाहरू शुरुशुरुमा सक्रिय देखिए पनि पछिपछि निष्कृत हुँदै जाने उनीहरूको धारणा रहेको छ ।

४.२.५ भारफूक तथा हेराउनेमा विश्वास

नेपाली ग्रामीण समाजमा रुढीवाद तथा अन्धविश्वास एक परम्पराको रूपमा रहिआएको छ । भारफूक तथा हेराउने-चढाउने जस्ता क्रियाकलाप गाउँमा अहिले पनि प्राथमिकतामा पर्ने गरेका छन् । पातिखोला पनि यो मामिलामा अगाडि नै देखिएको छ । तसर्थ तपाईंको परिवारले भारफूक तथा हेराउने-चढाउने कुरामा विश्वास गर्दछ, भन्ने प्रश्नको जवाफलाई वृत्तचित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र ४.३: भारफुक तथा हेराउनेमा विश्वास गर्ने विवरण देखाउने वृत्तचित्र

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

माथिको चित्र ४.३ अनुसार तथ्याङ्कलाई हेर्ने हो भने ७७.५ प्रतिशत परिवारले अहिले पनि भारफुक तथा हेराउने-चराउनेमा विश्वास गर्ने बताएका छन् भने २२.५ प्रतिशतले विश्वास नगर्ने बताएका छन् । विश्वास गर्ने परिवारहरूले अहिले पनि बिरामी भए सबभन्दा पहिले गाउँमै भारफुक गर्ने बताएका छन् । गाउँमा पाइने सर्वसुलभता तथा पहिले देखि मान्दै आइरहेकोले गर्दा आफूले पनि विश्वास गरेको बताएका छन् ।

४.२.६ परिवारको खुसी

खुसी एउटा भावनात्मक विषय भएपनि व्यक्ति, परिवार तथा समाजले तुलनात्मक रूपमा यसको मापन गर्नसक्ने तत्व हो । पारिवारिक अवस्थामा आएको परिवर्तनसँगै मानिसहरूमा नयाँ आशा, उत्साह, उपाय, अवसर, सपना जस्ता सकारात्मक तथा निराशा, अवसाद, एक्लोपन जस्ता नकारात्मकताले प्रभाव गर्न सक्ने हुनसक्छ । यसै सम्बन्धमा परिवारहरूमा कुन बेलाको परिवारमा बढी खुसी भएको अनुभव गर्नुभएको छ भन्ने प्रश्नको जवाफमा प्राप्त उत्तरलाई तलको तालिका मार्फत प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.७: परिवारको खुसीपनको तुलनात्मक विवरण

	पहिले	अहिले	उस्तै	जम्मा
परिवार संख्या	६	२६	५	३७
प्रतिशतमा	१६.२२	७०.२७	१३.५१	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका ४.७ को तथ्यांक अनुसार पहिलेको परिवारभन्दा अहिलेको परिवार खुसी छ भन्ने उत्तर दिने परिवार संख्या ७० प्रतिशतभन्दा बढी रहेका छन् भने १३ प्रतिशत भन्दा बढी उस्तै नै रहेको तथा १६ प्रतिशत भन्दा बढीले पहिलेको परिवार नै खुसी रहेको बताएका छन् । यसरी पहिलेभन्दा अहिले खुसी हुनुको कारणहरूमा पहिलेभन्दा परिवारमा आम्दानीका अवसरमा फराकिलो भएको, नयाँयाँ सुविधा र प्रविधिहरू प्रयोग गर्न पाइएको, समाजको गतिशीलतामा वृद्धि भएको भन्ने कारणहरू रहेको बताएका छन् भने उस्तै भन्नेले अहिलेको समयमा पनि आफ्नो जीवनस्तरमा केही परिवर्तन नभएको, बाहिरी सुविधा नयाँ आएपनि जीवननिर्वाह गर्न पहिले भैं कष्ट रहेको भन्ने रहेको भन्ने उत्तर दिएका छन् । यसैगरी पहिलेको अलि ठूलो परिवारमा बसेका परिवारका अन्य सदस्यहरूबाट मानसम्मान पाएकाहरूले अहिले आफू बेसाहारा जस्तो बन्न पुगेको, घरखर्ची पुऱ्याउन नै मुस्किल भएको जस्ता कारणले गर्दा अहिले दुःखमा रहेको बताएका छन् ।

४.२.७ बालबालिकाको अध्ययन

बालबालिकाको शिक्षादिका लागि विद्यालयको छनोटमा पहिले र अहिले भिन्नता आएको छ । पहिलेको समयमा प्रायजसो बालबालिका सरकारी विद्यालयमा पढ्ने गर्दथे भने अहिले गाउँमा बच्चाबच्ची पढाउनकै लागि परिवार छुट्टिएर शहरमा बस्ने साथै निजी विद्यालयमा पढाउने क्रम पनि बढिरहेको छ । पातिखोलामा बसोबास गर्ने परिवारका बालबच्चा कस्तो विद्यालयमा पढेका छन् त भनी सोधिएको प्रश्नको जवाफलाई तल तालिकामार्फत प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.८: बालबालिकाको विद्यालय छनोट सम्बन्धी विवरण

विद्यालय	सङ्ख्या	प्रतिशत
सरकारी	७	१७.५
निजी	८	२०
पढ्ने नै छैनन्	२५	६२.५
जम्मा	४०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.८ को तथ्याङ्क अनुसार पातिखोलामा रहेका ६२.५ प्रतिशत परिवारमा अहिले पढ्ने उमेका बालबच्चा नरहेको पाइयो । बाँकीमध्ये २० प्रतिशत परिवारका बालबच्चा निजी विद्यालय जाने गरेका छन् भने १७.५ प्रतिशत परिवारका बालबच्चा सरकारी विद्यालयमा अध्ययन गर्ने गरेको पाइएको छ । सरकारी विद्यालयमा पढ्ने बालबालिका भएका परिवारको चाहना पनि निजी विद्यालयमा नै पढाउने छ तर आर्थिक अवस्था कमजोर भएकोले उनीहरू सरकारीमा पढाउनु परेको उत्तरदाता बताउँदछन् ।

४.२.८ दोहोरो घरजग्गा

नेपालमा शहरीकरण बढ्दो क्रममा छ भने ग्रामिण क्षेत्रका मानिसको पनि शहरप्रतिको आकर्षण बढिरहेको छ । पछिल्लो समयमा आफ्नो आर्थिक अवस्थाले भ्याएसम्म शहरमा घरजग्गा किन्ने होडबाजी नै चलेको छ भन्दा अत्युक्ति नहोला । त्यसैले पातिखोलाका परिवारहरूलाई पनि तपाईंको परिवारका नाममा शहरमा कुनै घरजग्गा छ भनी प्रश्न सोधिएकोमा उत्तरदाताले दिएको जवाफलाई तालिकीकरण मार्फत प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.९: शहरमा पनि घर वा जग्गा भएका परिवारको विवरण

विवरण	परिवार संख्या	प्रतिशतमा
पहिले थियो अहिले छैन	०	०
पहिले थिएन अहिले छ	१६	४३.२४
पहिले थिएन अहिले नि छैन	१३	३४.१४
पहिले थियो अहिले नि छ	८	२१.६२
जम्मा	३७	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका ४.९ मा देखाईएको तथ्यांक अनुसार पहिले शहरमा घरजग्गा भएर अहिले नहुने परिवार कुनै पनि नरहेको पाइयो । सबैभन्दा धेरै अर्थात् ४३.२४ प्रतिशतले पहिले नभएको तर अहिले भएको जवाफ दिएका छन् भने ३५.१४ प्रतिशतले पहिले नि नभएको र अहिले नि नभएको बताएका छन् । यसैगरी २१.६२ प्रतिशतले पहिलेदेखि नै शहरमा घर वा जग्गा रहेको बताएका छन् ।

४.२.९ खानेपानीको स्रोत

खानेपानी दैनिक जीवनमा नभइ नहुने बहुपयोगी आवश्यकता हो । ग्रामीण परिवारले खानेपानीका लागि विभिन्न खोला, कुवा, मुल, धारा जस्ता स्रोतहरू प्रयोग गर्ने गरेका छन् । पातिखोलामा पनि खानेपानीको लागि मुख्य स्रोतका रूपमा कुवा, धारा तथा वर्षात्का समयमा उठ्ने कुन स्रोतको प्रयोग गर्नुभएको छ भन्ने प्रश्नको जवाफलाई तालिका तथा वृत्तचित्रका माध्यमद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१०: खानेपानीको स्रोत प्रयोगमा आएको परिवर्तन

विवरण	परिवार संख्या	प्रतिशतमा
पहिलेदेखि नै धारा	७	१८.९२
पहिले कुवा अहिले धारा	३०	८१.०८
जम्मा	३७	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.१० मा देखाईएको तथ्यांकले पातिखोलामा धाराको प्रयोग गरिएको भएतापनि अपुग मात्रामा भएको भएर तथा गाउँमै चार ठाउँमा कुवा उपलब्ध भएकोले केवल १८.९२ प्रतिशत परिवारले मात्र धाराको पानी प्रयोग गर्दै आएकामा अहिले सबै परिवारले धाराको पानी खाने गरेको बताएका छन् भने राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नेपालका ४७.७८ प्रतिशत जनसंख्याले मात्र धाराको पानी प्रयोग गर्ने गरेको तथ्यांक छ । साथै मर्मत सम्भार तथा सरसफाई नगरिँदा गाउँमा बनाईएको कुवाहरूको अस्थित्व नै संकटमा परेको स्थलगत भ्रमणका क्रममा देखिएको छ ।

४.२.१० शहरको आकर्षण

नेपाल एक गाउँ नै गाउँले भरिएको देश भएपनि हाल मानिसहरू शहरमा बढी केन्द्रित हुन थालेका छन् । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नेपालको १७ प्रतिशत जनसङ्ख्या शहरमा बसोबास गर्दछन् । पछिल्लो समयमा नयाँ शहरहरू बन्ने क्रम बढ्दो छ भने शहरको जनघनत्व पनि बढ्दो छ । तरपनि गाउँको आकर्षणमा कमी आएको छैन । कसैले गाउँमा बस्नुलाई गौरवको रूपमा लिएका हुन्छन् भने कसैले बाध्यताको रूपमा, यसै क्रममा उनीहरूलाई गाउँमा बस्नु रहर हो कि बाध्यता भनी सोधिएको प्रश्नमा उनीहरूको जवाफलाई तालिकाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.११ : शहर जान इच्छा राख्ने परिवारको विवरण

विवरण	सङ्ख्या	प्रतिशत
रहर	९	२२.५
बाध्यता	३१	७७.५

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका ४.११ को तथ्याङ्कमा देखाइए अनुसार आफू गाउँमा बाध्य भएर मात्र बसेको स्रोत र साधनले पुगे शहरमा बस्ने मन भएको भन्दै ७७.५ प्रतिशतले शहर मन पराउने बताएका छन् भने २२.५ प्रतिशत मात्र गाउँ नै ठीक मानी आफू स्रोत र साधनले पुगेपनि गाउँ छोडेर नजाने बताएका छन् । यसरी गाउँ नै मन पराउनेले गाउँ मन पर्नुमा आफू गाउँमै अभ्यस्त भैसकेको, गाउँको वातावरण र हावापानी स्वच्छ रहेको, गाउँमा आफूले मानसम्मान, स्नेह पाइरहेको तथा आफूले पनि गाउँमा नै केही राम्रो काम गर्ने इच्छा रहेको तर्क राखेका छन् भने शहर मन पराउनेले शहरी जीवन सुखी हुने, सुविधा र अवसर पाईने भन्ने तर्क राखेका छन् ।

निष्कर्ष: यस अध्ययनबाट पहिलेभन्दा अहिले एल.पी. ग्यासको प्रयोग गर्ने परिवार बढी रहेको पाइयो । समाचारको मुख्य स्रोतको रूपमा मोबाइल रहन आएको छ । जुन २० वर्ष पहिले यसको प्रयोग शून्य थियो । विद्युतीय उपकरणहरूको प्रयोगमा पनि वृद्धि देखिएको छ । सबभन्दा बढी टि.भी. र राइसकुकर प्रयोग भएको पाइन्छ । समुहमा आवद्धता पनि पहिलेभन्दा निकै बढी रहेको पाइन्छ । भ्रमरफुक तथा हेराउनेमा विश्वास गर्नेहरूको संख्या पहिलेको जस्तो विश्वास थियो । त्यस्तै नै रहेको पाइन्छ । परिवारमा खुसीपन पहिलेको परिवार भन्दा अहिलेका परिवार खुसी रहेको पाइयो ।

वैयक्तिक अध्ययन २

मेरो नाम जीवन ढकाल (नाम परिवर्तन) हो । म ४५ वर्षको भए । मेरो परिवारमा आमा, बुवा, श्रीमतीका साथै दुई छोराछोरी छन् । मेरो दाई जागिरको सिलसिलामा पोखरा बस्दै आउनु भएको छ । दाईको परिवार पोखरामा नै बस्नुहुन्छ । बुवा आमा मसँग नै बस्दै आउनु भएको छ ।

मेरो बुवा ८१ वर्षको हुनुभएको छ । उहाँले ज्योतिषी शास्त्र पढेको हुनाले त्यस सम्बन्धी काम गर्नु हुन्छ । घरमै हेराउने, चिना बनाउने काम गर्नुहुन्छ । बुवा त्यही कामले व्यस्त नै हुनुहुन्छ । म १० वर्ष जति दुबईमा बसेर अहिले आफ्नै गाउँमा फर्केको छु । अहिले मैले एउटा ट्याक्टर किनेको छु । त्यसको आम्दानी राम्रो भएको छ । पहिले हाम्रो मुख्य पेशा कृषि थियो भने अहिले कृषिका साथसाथै व्यापार पनि रहेको छ । पहिले ढुङ्गा माटाको घर थियो भने अहिले आरसीसी घर बनाएको छु । ट्याक्टरको दैनिक आम्दानीलाई मैले सहकारीमा दैनिक बचत गरेको छु । घरमा श्रीमतीलाई सानो सानो दोकान पनि रहेको छ । इन्धनको रुपमा घरमा एलपी ग्याँसको प्रयोग गर्दै आइरहेको छु । म गाउँको सामुदायिक वनको अध्यक्ष पनि हुँ म आफू सरकारी विद्यालयबाट पढेको भए पनि मेरा छोराछोरीहरु निजी विद्यालयमा पढ्दै आएका छन् ।

४.३ परिवर्तित आर्थिक अवस्था

४.३.१ मुख्य आम्दानीको स्रोत

कुनैपनि परिवारमा एक वा सो भन्दा बढी आम्दानीका स्रोतहरू हुन सक्दछन् । त्यसो भए तापनि सबैभन्दा भरपर्दो आम्दानीको स्रोतबाट उत्तरदाताले मुख्य आम्दानीको रूपमा लिएका छन् । तपाईंको परिवारको मुख्य आम्दानीको स्रोत के हो भन्ने प्रश्नको उत्तरलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१२: परिवारको मुख्य आम्दानीको स्रोत

आम्दानीका स्रोत	पहिले		अहिले	
	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
कृषि	२४	६४.८६	१४	३५
रोजगारी	५	१३.५१	१०	२५
वैदेशिक रोजगारी	४	१०.८१	८	२०
पेन्सन	३	८.१२	५	१२.५
व्यापार	१	२.७०	३	७.५०
जम्मा	३७	१००	४०	१००

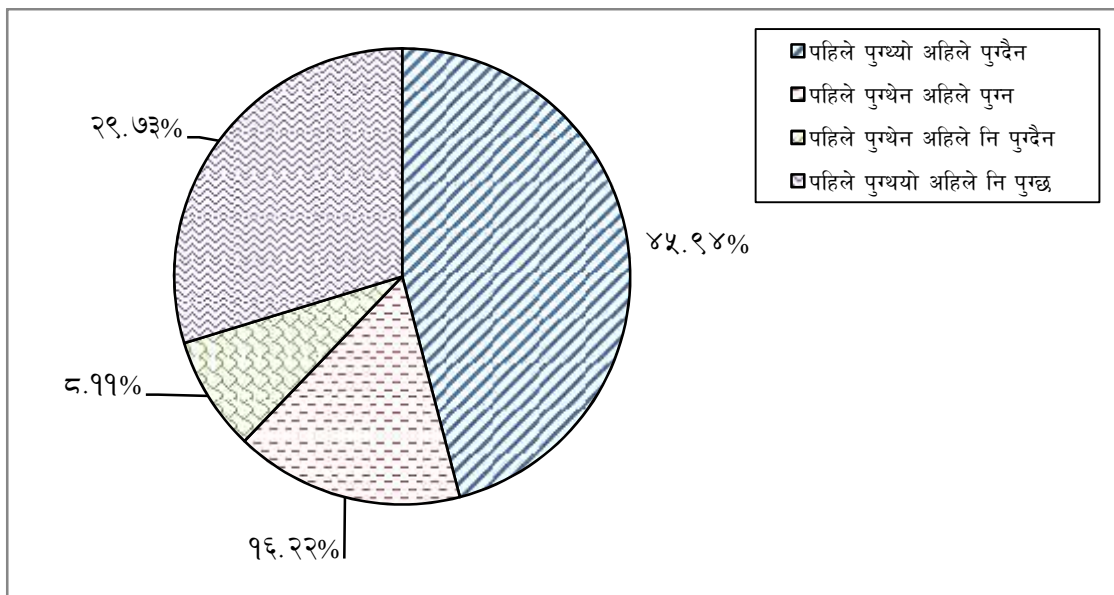
स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.१२ अनुसार परिवारको आम्दानीको बारेमा अध्ययन गर्दा पहिलेको समयमा आम्दानीका स्रोतहरू सिमित थिए । नेपालमै जागिर गर्नेको संख्या कम थियो । कमाउनको लागि विदेश (लाहुर) जानेहरू भारतीय सेना तथा अन्य न्यून आयको नोकरी गर्ने गर्दथे । अतः उनीहरूको कमाई घरखर्चमा सहयोग मात्र हुन्थ्यो, खेतीपाती नगरी खान नपुग्ने हुन्थ्यो । कृषिलाई नै मुल आम्दानी मान्ने परिवार ६४.८६ प्रतिशत थिए भने हाल आएर परिस्थिति धेरै परिवर्तन भएको छ । आम्दानीका अवसरहरू फराकिलो भएका छन् । कृषिलाई केवल निरन्तरताको रूपमा मात्र लिने परिवारको सङ्ख्या बढ्दो छ । नेपालमा रोजगार तथा वैदेशिक रोजगारको सङ्ख्या पनि उल्लेख्य मात्रामा बढेको छ । यहाँका मानिसहरूले कृषि पेशालाई दुखी पेशाको रूपमा लिने गरेका छन् । अतः कृषिलाई मुख्य आम्दानी मान्ने परिवारको संख्या ३५ प्रतिशतमा झरेको तथ्य छ ।

४.३.२ कृषि उत्पादनमा निर्भरता

नेपालमा अधिकांश मानिसहरू कृषि पेशामा संलग्न भए तापनि उनीहरूको उत्पादनले आफ्नो परिवारलाई नै धान्न नसक्ने स्थिति देख्न सकिन्छ । पातिखोला गाउँ पनि त्यही परिस्थितिले गुज्रिरहेको पाइएको छ । त्यहाँका बासिनदाले गरेको कृषि उत्पादनको अवस्था जान्नको लागि पहिले र अहिलेको तुलनात्मक विवरण वृत्तचित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र ४.४: कृषि उत्पादनले परिवार धान्न पुग वा अपुग सम्बन्धी विवरण

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

चित्र ४.४ अनुसार जम्मा ३७ परिवारबाट लिइएको उत्तरमा पहिले पुग्थ्यो अहिले पुग्दैन भन्ने परिवार १६.२२ प्रतिशत रहेका छन् । यसरी पहिले पुगेपनि अहिले नपुग्नको कारण खेतीपाती गर्न नसकेकोले जग्गा बाँभगे छोडेको तथा अरुलाई नै कमाउन दिएकोले हो भन्ने उत्तर दिएका छन् । ८.९९ प्रतिशत परिवारले पहिले नपुगेपनि अहिले पुग्ने बताएका छन्, यसो हुनाको कारण पहिले परिवारमा संख्या धेरै भएको र अहिले थोरै संख्या भएकोले हो भन्न उत्तर दिएका छन् । २९.७३ प्रतिशतले आफ्नो परिवारको नाममा रहेको जग्गा ज्यादै न्यून भएकोले जे गरे पनि त्यहाँ भएको उत्पादनले परिवारलाई खान नपुग्ने बताएका छन् भने ४५.९४ प्रतिशतले पहिलेदेखि नै आफ्नै उत्पादनले पुगेको जानकारी दिएका छन् ।

४.३.३ बचतको पैसाको उपयोग

ग्रामीण नेपाली समाज अधिकांश रूपमा अभाव र गरिबी लिएर बाँचिरहेको छ । दिनरात काम गर्दा पनि परिवार धान्न धौधौ पर्ने विभिन्न उदाहरण यस गाउँमा पनि रहेको पाइयो । बचतको बारेमा गरिएको प्रश्नमा प्रायः जसो उत्तरदाताले बचत नै नहुने भन्ने उत्तर दिएका छन् । अझ अहिलेभन्दा पहिलेको समयमा परिवारमा आम्दानी र खर्च उस्तै नै हुने गरेको, अझ अपुग हुने गरेको भन्ने पाइयो । त्यसै क्रममा यदि तपाईंले पैसा बचाउनुभयो भने के गर्नुहुन्छ र पहिले के गर्नुहुन्थ्यो ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा पाइएको उत्तरलाई तालिकाबाट तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१३: बचत गरिएको पैसाको उपयोग सम्बन्धी विवरण

विवरण	पहिले		अहिले	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
घरमै राख्ने	१४	३७.८४	५	१२.५
व्याज लगाउने	८	२१.६२	६	१५
घरजग्गा किन्ने	१२	३२.४३	११	२७.५
बैंकमा राख्ने	३	८.११	१८	४५
जम्मा	३७	१००	४०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.१३ को तथ्याङ्कअनुसार बचत भएको पैसालाई उपभोग गर्ने तरिकामा पहिले र अहिले भिन्नता देखिएको छ । पहिलेको समयमा बचत भएको पैसालाई घरमै बाकसमा थन्क्याएर राख्ने गरेको भनी ३७.८४ प्रतिशतले उत्तर दिएका छन् । पहिले बैंक, सहकारी तथा बचत समूहहरूमा पैसा जम्मा गर्ने भन्ने निकै कम अर्थात् ८.११ प्रतिशत पाइयो भने हाल आएर बैंक, सहकारी तथा बचतहरूमा पैसा जम्मा गर्ने गरेको पाइएको छ । अहिले पातिखोलामा पनि माछापुच्छ्रे बचत समूहमा मासिक १०० रूपैयाँ र ग्रामिण महिला बचत समूहमा मासिक रु. ५० का दरले जम्मा गर्ने गरेको उत्तरदाताहरूले बताएका छन् । प्रायजसो सबै परिवारहरूको बैंक वा सहकारीमा आफ्नो खाता रहेको बताएका छन् । अलि धेरै आम्दानी भएमा जग्गा जमिन जोड्ने चलन पहिले देखि नै कायम रहेको पाइयो तर

पहिले गाउँमै जग्गामा लगानी गर्ने गरेकोमा अहिले सकेसम्म शहरी क्षेत्रमा किन्ने गरेको पनि क्षेत्रगत अध्ययनबाट थाहा हुन आएको छ ।

४.३.४ ऋण जुटाउने रणनीति

बचत गर्ने तरिकामा फरकपन आएजस्तै ऋण आवश्यक परेमा लिने तरिकामा पनि बदलाव आएको पाइएको छ । सोही क्रममा तपाईंलाई यदि ऋण आवश्यक परेमा कसरी लिनुहुन्छ भन्ने प्रश्नको जवाफलाई तलको तालिकाबाट देखाइएको छ ।

तालिका ४.१४: ऋण आवश्यक परेमा जुटाउने तरिका विवरण

विवरण	पहिले		अहिले	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
सापटी लिने	५	१३.५१	०	०
व्याज लिने	२०	५४.०६	९	२२.५
जिन्सी बेच्ने	१२	३२.४३	६	१५
बैंक/सहकारी/बचतबाट	०	०	२५	६२.५
जम्मा	३७	१००	४०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.१४ को तथ्याङ्कलाई अध्ययन गर्दा आजभन्दा बीसवर्ष अघिसम्म पनि बैंक, सहकारी तथा बचत समूहहरूको प्रभाव गाउँमा नपरेको देखियो भने हाल आएर यसको आकर्षण निकै बढेको देखियो । ६२.५ प्रतिशत परिवारले ऋण लिन परेमा बैंक, सहकारी वा बचतबाट लिने उत्तर दिएका छन् । गाउँमा नै कोही पैसा हुनेहरूसँग व्याजमा ऋण लिने क्रम पहिले ५४.०६ रहेकोमा अहिले घटेर २२.५ प्रतिशतमा भरेको पाइयो । अहिले मानिसहरूमा बिना व्याज सापटी पैसा पाइन्छ भन्ने सोच नरहेको पनि अध्ययनका क्रममा पाइएको छ ।

४.३.५ कामदारको व्यवस्थापन

गाउँ भन्ने वित्तिकै केही न केही मात्रामा खेतीपाती सबै परिवारले गरेका हुन्छन् । पातिखोलामा पनि सबैजसो परिवारले धेरै वा थोरै मात्रामा खेती गरेको पाइएको छ । खेती

गर्नको लागि कामदारको आवश्यक पर्दछ । पहिले र अहिले कामदारको व्यवस्था कसरी गर्ने गरिएको छ भन्ने प्रश्नको उत्तरलाई तलको तालिकामार्फत प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१५: बालीनाली लगाउन कामदार जुटाउने तरिका

विवरण	पहिले		अहिले	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
अर्मपर्म	२०	५४.०५	३	७.५
ज्यालादारी	२	५.४१	२७	६७.५०
ठेक्का	०	०	६	१५
आफैले	१५	४०.५४	४	१०
जम्मा	३७	१००	४०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

तालिका ४.१५ को तथ्याङ्क अनुसार पातिखोलामा खेतीपाती गर्नका लागि पहिले पहिले मुख्य रूपमा अर्मपर्मबाट नै जनशक्ति व्यवस्था गरिने रहेछ अर्थात् ५४.०५ प्रतिशत जनशक्ति अर्मपर्मबाट जुट्ने रहेछ तर अहिले त्यो संख्या ७.५ प्रतिशतमा भरेको छ । यसो हुनुको कारण गाउँमा धेरै वृद्धवृद्धा मात्र हुनु तथा नयाँ पुस्ताहरू खेतीपातीभन्दा अन्य अवसरको खोजीमा रहेको उत्तरदाताहरू बताउँछन् । पहिले सबै परिवारले आफ्नो जग्गामा आफै खेती गर्ने गरेकोमा अहिले १५ प्रतिशतले ठेक्का दिएर खेतीपाती लगाएको पाइयो । आफ्नो परिवारका सदस्यले नै मुख्य रूपमा खेतीपाती लगाउने परिवार संख्या पहिले ४०.५४ प्रतिशत रहेकोमा अहिले त्यो संख्या १० प्रतिशतमा पुगेको छ भने अहिले ६७.५ प्रतिशत परिवारले ज्यालादारी कामदार खोजेर खेतीपाती गर्ने गर्दछन् । जुन पहिले ५.४१ प्रतिशत थियो ।

४.३.६ खेती गर्नका लागि समस्या

पहिले देखि नै खेतीपाती गर्नमा निर्भर हुँदै आइरहेको नेपाली ग्रामीण परिवारले खेतीपाती गर्नमा भन् धेरै चुनौतीहरू थपिएको महसुस गरेको छ । त्यसैले गर्दा खेतीपाती गर्नु दुखको काम भएको र कम उत्पादक रहेको उनीहरूको भोगाइ रहेको छ । ती चुनौती र अप्ठ्याराहरू तपाइँका लागि प्रमुख के पाउनुभएको छ भन्ने प्रश्नको उत्तरलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.१६: बालीनाली लगाउन गाह्रो भएको कारणहरूले विवरण

विवरण	सङ्ख्या	प्रतिशत
परिवारमा काम गर्न सक्ने सदस्य नहुनु	१५	३२.५
पैसा तिरेर पनि कामदार नपाउनु	१८	४५
लगानीभन्दा उत्पादन कम हुनु	७	१७.५
अन्य	२	५
जम्मा	४०	१००

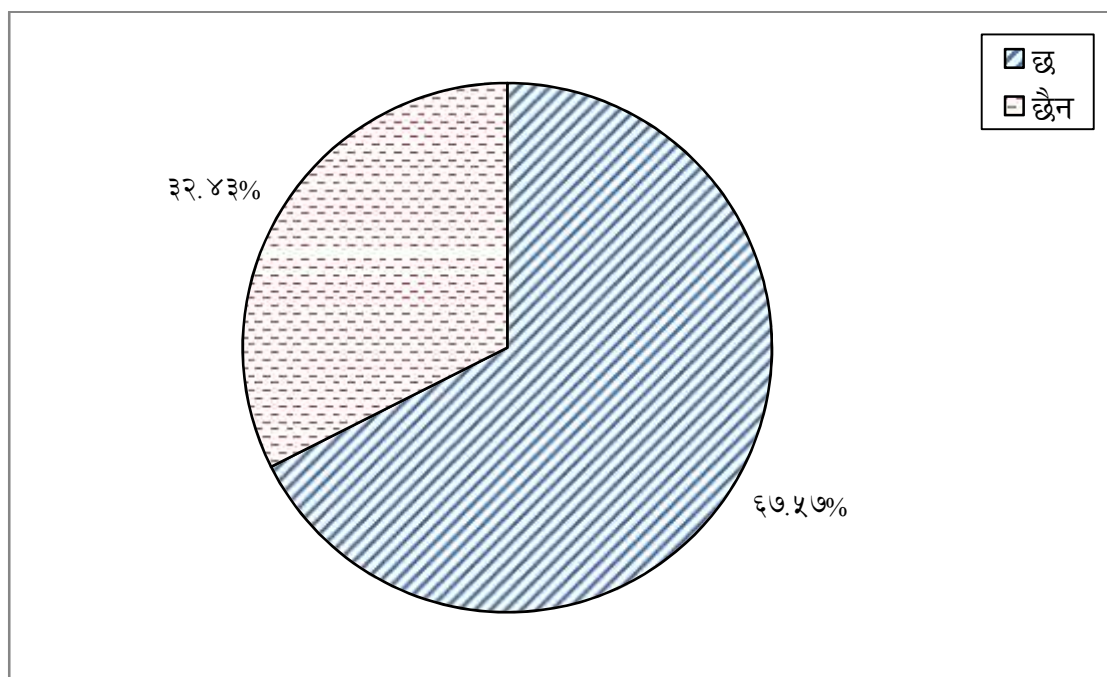
स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

तालिका ४.१६ को तथ्यांक अनुसार ज्यालादारी मजदुर पनि पाउन नसकेकोले खेतीपाती गर्नु नै चुनौती भएको ४५ प्रतिशतले उत्तर दिएका छन् । यसैगरी ३२.५ प्रतिशतले परिवारमा काम गर्न सक्ने सदस्य नै नभएकोले खेतीपाती लगाउन समस्या भएको बताएका छन् । खेतीपाती लगाउन खर्च लाग्ने तथा सोही अनुसारको उत्पादन नभएको समस्या १७.५ प्रतिशतले देखाएका छन् भने ५ प्रतिशतले कृषिलाई व्यावसायिक गर्न नसकिएको, केही व्यावसायिक कृषि उत्पादनले बजारभाउको उथलपुथल बेहोर्नुपरेको जस्ता अन्य तथ्यहरू बाहिर ल्याएका छन् ।

४.३.७ बाँझो जमीन

नेपाल एक कृषिप्रधान देश हो तर पछिल्लो समयमा विविध कारणले पहिले खेती गर्ने गरिएको जमिनहरू बाँझै रहने गरेको देखिएको छ । पातिखोला गाउँमा पनि यो अवस्था रहेको पूर्व अनुसन्धानका क्रममा देखिएकोले अन्तरवार्ताका क्रममा तपाईंको परिवारमा खेती गर्ने गरिएको तर अहिले नगरिएको कुनै जग्गा छ भनी प्रश्न सोधिएको थियो सो को उत्तरलाई वृत्तचित्रमा देखाइएको छ ।

चित्र ४.५: जग्गा बाँभो रहेको परिवारको संख्या देखाउने वृत्तचित्र

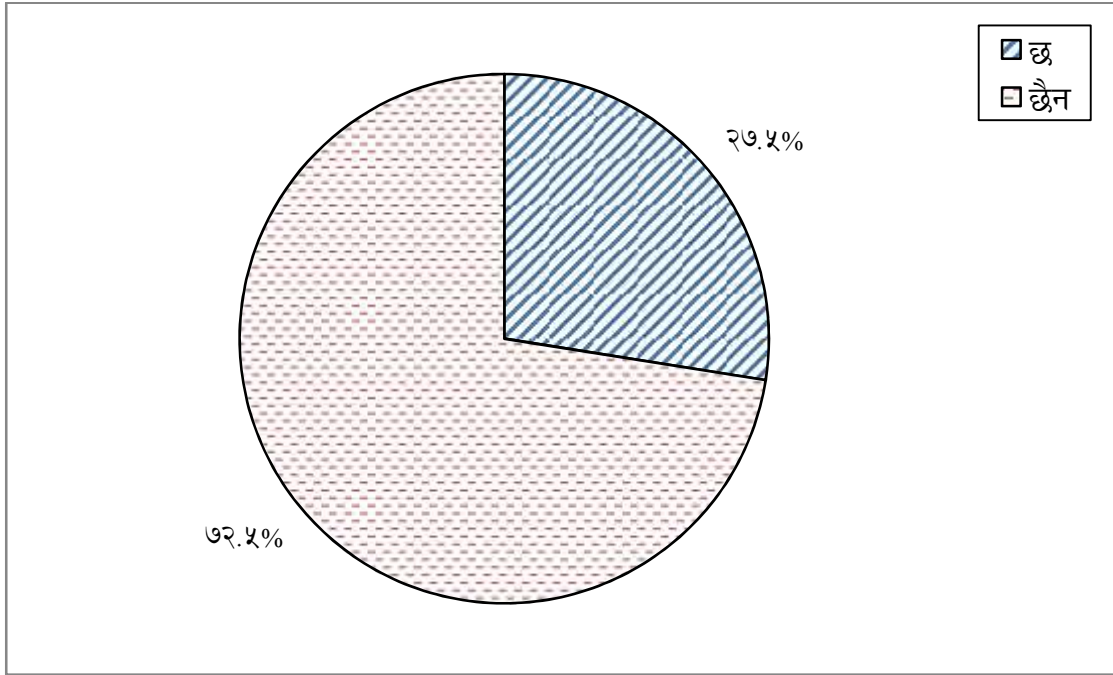
स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४

चित्र ४.५ मा देखाईएको वृत्तचित्र अनुसार ३७ परिवारबाट लिइएको उत्तरमा ६७.५७ प्रतिशतले उनीहरूको केही मात्रामा भएपनि जग्गा बाँभै राखेको बताएका छन् । यसरी खेती नलगाइएको जग्गा तुलनात्मक रूपमा कम खेती हुने, टाढाको ठाउँ तथा बाँदर लाग्ने भएको बताएका छन् भने ३२.४३ प्रतिशतले आफ्नो सबैजसो जग्गामा पहिलेजसरी नै खेतीपाती गर्ने गरेको बताएका छन् ।

४.३.८ व्यावसायिक खेतीपाती

ग्रामिण नेपाली समाज विशेष गरी पहाडी क्षेत्रमा निर्वाहमुखी कृषि प्रथा नै पहिलेदेखि चलिआएको छ । तर पछिल्लो समयमा कृषकहरू व्यवसायिक रूपमा पनि खेतीपाती गर्ने गरेका छन् । अनुसन्धानका क्रममा पातिखोलाका परिवारलाई तपाईंले व्यावसायिक खेती गर्नुभएको छ भनी सोधेको प्रश्नको जवाफलाई वृत्तचित्रमार्फत् प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र ४.६: व्यवसायिक खेतीपाती लगाएका परिवारको विवरण

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७४

चित्र ४.६ मा देखाईएको वृत्तचित्र अनुसार व्यावसायिक खेती गर्ने कृषकहरू ११ परिवार अर्थात् २९.५ प्रतिशत रहेको देखियो । व्यावसायिक खेतीको रूपमा मुख्य रूपमा अदुवा, खुर्सानी, कार्को जस्ता नगदेबाली लगाइएको, मौरीपालन, सुन्तलाखेती गरिएको उत्तरदाताहरूले बताएका छन् । यसैगरी व्यावसायिक खेती नगर्ने परिवार २९ अर्थात् ७५ प्रतिशत रहेको पाइएको छ ।

निष्कर्ष: यस अध्ययनबाट मुख्य आम्दानीको स्रोतमा कृषि मात्र नरही रोजगार वैदेशिक रोजगार, पेन्सन रहेको पाइन्छ । जुन २० वर्ष भन्दा पहिले आम्दानीको स्रोतमा कृषि थियो । बचतको उपयोग अहिले बैङ्कमा राख्ने, घरजग्गा किनबेच गर्नेमा बढी रहेको छ । पहिले बचतको पैसालाई घरमै राख्ने गरिएको थियो । ऋण आवश्यक परेमा सहकारी तथा बैंकबाट निकाल्ने रहेको पाइयो । कामदारको व्यवस्था गर्न ज्यालादारी नै बढी प्रयोग पाइयो ।

खेतीपाती गरेर पनि राम्रो उब्जाउ नहुनु, परिवारका सदस्य नहुनु मुख्य समस्या रहेको पाइयो । यसले गर्दा गाउँमा बाँझो जग्गा अत्याधिक रहेको पाइयो । गाउँमा व्यवसायिक खेतीको रूपमा गोलभेडा, कांक्रो आदि लगाउने गरेको पाइयो ।

वैयक्तिक अध्ययन ३

मेरो नाम खिमादेवी ढकाल (नाम परिवर्तन) हो । मेरो अहिलेको उमेर ५२ वर्षको भएको छ । म १३ वर्षको हुँदा विवाह भएको हो । मैले ३ छोरी र २ छोरोलाई जन्म दिए । सबै छोराछोरीको विवाह भैसकेको छ । छोरीहरू विवाह भएर आ-आफ्नो घरमा रहेका छन् । छोराहरू दुवै पोखरामा निजामति कर्मचारी रहेका छन् । मेरा श्रीमान स्याङ्जा जिल्लाको अधिकृत हुनुहुन्छ ।

म आफू अशिक्षित भएपनि मेरो परिवार शिक्षित छ । सबै छोराछोरीहरूले वि.ए. पास गरेर मात्र विवाह भएको छ । अहिले सबै छोराछोरी आफ्नो खुट्टामा उभिन सक्ने भएका छन् । पहिले छोराछोरीहरू सबै साना हुँदा मलाई गाह्रो त भएको थियो तर अहिले सबैको राम्रो भएको देख्दा आनन्द आउँछ । सबै दुखहरू विर्सिसके श्रीमान, छोराहरूको कमाइले पोखरामा दुईवटा घर बनाइसकेको छ । छोराहरू आ-आफ्नै घरमा बस्दै आएका छन् । चाडपर्वमा सबै घर आउँछन् । नाति नातिना विद्यालय विदा हुँदा घर आउन रुचाउँछन् । घरमा काम गर्ने जनशक्ति नभएकाले र मजदुर नपाउने कारणले गाउँको केही जग्गा बाँफो छ र केही जमिन वार्षिक सात हजारमा ठेक्कामा दिएकी छु । आफूले खेती गर्न नसकिएकाले उत्पादित खाद्यवस्तुले वर्षभरि खान पुग्दैन । सबै खेतबारीमा खेती लगाइन्थ्यो र पुग्थ्यो अहिले बाँफो रहेको हुनाले खान पुग्दैन । म गाउँको आमा समूहमा पनि आवद्ध छु । गाउँमा मासिक १०० रुपैयाँ बचत गर्ने गरिएको छ । त्यो पैसालाई सहकारीमा राख्ने चलन रहेको छ । पहिले घण्टौं लागेर कुवाको पानी ल्याएर खाइन्थ्यो तर अहिले घर घरमा धारा रहेका छन् ।

अध्याय पाँच

अध्ययनको सारांश र निष्कर्ष

५.१ अध्ययनको सारांश

समाज परिवर्तन एक विश्वव्यापी र निरन्तर भैरहने घटना हो, स्थान र समय सापेक्ष हुने गर्दछ। यसको गति र दिशा पनि कालखण्ड अनुसार फरक फरक हुने पाइएको छ। नेपाली समाजको कुरा गर्दा ग्रामीण समाजको परिवर्तन शहरी समाजको परिवर्तनसँग ठ्याक्कै मेल खाने खालको छैन अतः यी दुई समाजलाई एकै तवरले बुझ्नु गलत हुन्छ। ग्रामीण र शहरी समाजको गृहस्थी सञ्चालन रणनीति अलगअलग भएपनि यी दुवै आधुनिकीकरणको सिद्धान्तअनुसार व्याख्या विश्लेषण गर्न सकिने हुन्छ। यस अध्ययनबाट ग्रामीण नेपाली समाजमा विभिन्न नयाँनयाँ प्रविधिको प्रयोग, नयाँ आर्थिक अवसरको खोजी, चेतनाको स्तरमा वृद्धि जस्ता आधुनिकताको झलक दिने विषयहरूलाई अनुभव गर्न सकिएको छ। अतः यस अनुसन्धान कार्यबाट समाज विकासको क्रमलाई यही सिद्धान्तमार्फत हामीले बुझ्न सकिन्छ। पातिखोला गाउँमा आधारित भएर गरिएको यस अध्ययनका क्रममा पाइएका मुख्य उपलब्धिहरूलाई सारांशका रूपमा तलका अनुच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ।

परिवारको आकार घटेको छ। बीस वर्ष पहिले औसत सदस्य संख्या ५.१ प्रतिशत रहेकोमा अहिले २.९ प्रतिशत रहेको पाइयो। परिवारमा पहिले अधिकांश अर्थात् ५७.१४ प्रतिशत सदस्य २० वर्षमुनिका केटाकेटी रहेकोमा अहिले लगभग २७.५९ प्रतिशत मात्र रहेका, पहिले ६० वर्ष माथिका वृद्धवृद्धा ५.२९ रहेकोमा अहिले ३१.९० रहेका छन्। गाउँमा घर बनाउन ढुंगा, माटो, काठको अलावा आरसीसी खम्बाहरू तथा सिमेन्टको प्रयोग बढ्दो छ, साथै पछिल्लो २० वर्षभित्र सबै खरका छानाहरू जस्ताको छानाले प्रतिस्थापन गरिएको छ। पछिल्लो समयमा गाउँ छोड्नेको संख्या असाध्यै धेरै छ। पहिले धेरै मात्रामा मानिसहरू भारतमा जाने गरेकोमा अहिले नेपालभित्रै र अन्य देशमा वैदेशिक रोजगारका लागि गएको देखिएको छ। पहिले मुख्य रूपमा कृषि उत्पादनमा ६४.८६ प्रतिशत परिवार निर्भर रहेकोमा पछिल्लो समयमा ३५ प्रतिशत मात्र निर्भर रहेको पाइयो साथै अहिलेको अर्को मुख्य आमदानीको स्रोत वैदेशिक रोजगार रहेको पाइयो। त्यसैगरी गाउँका मानिसहरूले गाउँले

जीवन कष्टकर रहेको र पुगेसम्म सहर बस्ने इच्छा रहेको बताएका छन् । गाउँका अधिकांश परिवारमा कुनै समयमा आफ्नै उत्पादनले नपुगेको अनुभव छ । ८.११ प्रतिशतले मात्र पहिलेदेखि नै आफ्नो परिवार उत्पादनमा आत्मनिर्भर रहेको बताएका छन् । पहिले बचत रहेको पैसा लगभग ३७.८४ प्रतिशतले घरमै राख्ने गर्दथे भने बैंकको प्रयोग निकै कम अर्थात् ८.११ प्रतिशतले मात्र गर्दथे अहिले करिब ४५ प्रतिशतले बैंकलाई पैसा जम्मा गर्नको लागि प्रयोग गर्ने गरेको बताएका छन् । त्यसैगरी घरजग्गा लगानी गर्ने प्रचलन पहिले पनि थियो तर अहिले गाउँमा भन्दा शहरमा जग्गा किन्नको लागि लगानी गर्नेको संख्या बढी रहेको छ । पहिले अधिकांश परिवार अर्थात् १३.५१ प्रतिशत परिवारले ऋण आवश्यक परेमा गाउँघरबाट सापट लिने गरेका थिए भने अहिले बैंक सहकारीबाट ऋण लिने बताउने ६२.५ प्रतिशत भन्दा बढी रहेका छन् ।

पहिले अधिकांश अर्थात् ४१ प्रतिशत परिवारले खेतीपाती गर्दा अर्मपर्मबाट नै कामदार जुटाउने गरेकोमा अहिले पर्मा लगाउने प्रचलन घटेको छ । अहिले ६७.५० प्रतिशत परिवारले मुख्य कामदारहरू ज्यालादारी मजदुर खोज्ने गरेको बताएका छन् । ज्याला दिएर पनि काम नपाइने समस्या अहिले गाउँमा देखिएको छ । परिवारमा काम गर्नसक्ने सदस्य नहुनु ज्यालादारी मजदुर पनि नपाइनु, उत्पादन घट्दै जानु अहिले गाउँमा खेतीपाती गर्नका लागि मुख्य समस्या देखिएका छन् । पछिल्लो समयमा ६७ प्रतिशतभन्दा बढी परिवार नै आफ्नो स्वामित्वको सबै जग्गामा खेतीपाती नलगाएको बताएका छन् । अहिले २७ प्रतिशत परिवारले कुनै न कुनै रूपमा व्यवसायिक खेती गर्ने गरेको बताएका छन् ।

अहिले गाउँका मानिसमा सहरमा जग्गा किन्ने आकांक्षा बढेको देखिएको छ । करिब ४३.२४ प्रतिशतले पछिल्लो बीस वर्षको अवधिमा शहरमा घरजग्गा किनेको बताएका छन् । गाउँमा खानेपानीको मुख्य स्रोतको रूपमा पहिले कुवाको प्रयोग गर्दै आएकोमा छ अहिले सबै परिवारमा धाराको पहुँच रहेको देखिएको छ । गाउँमा एलपी ग्याँसको प्रयोग गर्ने परिवार अहिले ३५ प्रतिशत रहेको पाइयो । पहिले रेडियो तथा छरछिमेकबाट मात्र सूचना समाचार पाउने गरेकोमा अहिले मोबाइल ३६ प्रतिशतले विशिष्ट स्थान ओगटेको पाइयो । यसका अलावा रेडियो टेलिभिजनको प्रयोग पनि बढेको पाइयो । गाउँमा उल्लेख्य मात्रमा मोबाइल, टेलिभिजन, रेडियो, राइसकुकर जस्ता विद्युतीय उपकरणहरू भित्रि रहेको पाइयो । गाउँलेहरू समूहमा आवद्धता हुने क्रम बढेपनि त्यसप्रति लगाव र विश्वास भने पहिले भन्दा घटेको उत्तरदाताले बताएका छन् । अहिलेको समयमा पनि २२.५ प्रतिशत परिवारले फारफुक,

धामीभाक्रीमा विश्वास गरेको तथा अस्पतालको साथै भाक्री पनि गर्नुपर्ने बताएका छन् । प्राय जसो ६२.५ प्रतिशत परिवारमा पढ्ने उमेरका केटाकेटी नभएको पाइयो भने आर्थिक रूपमा कमजोर विद्यार्थी मात्र सरकारी स्कूलमा जाने गरेको पाइयो ।

यी माथि उल्लेखित विषयहरू भन्दा बाहेक पनि अन्य विविध विषयवस्तुहरूको जानकारी विविध औपचारिक तथा अनौपचारिक छलफल, भेटघाट, अवलोकनबाट प्राप्त भएका छन् । तिनीहरूलाई तलको अनुच्छेदहरूमा वर्णन गरिएको छ ।

गाउँमा पूर्वमा सेतीदोभान, पश्चिममा चिलाउनेबास-कार्कीनेटा, पश्चिममा पञ्चमूल तथा दक्षिणमा स्याङ्जाबजारबाट गरी चारैतर्फबाट कच्ची सडक (हिउँदे सडक) बाटो पुगिसकेको छ, यो सडकमार्ग सँगै गाउँमा युवाहरूले मोटरसाइकलको प्रयोग गर्न थालेका छन् भने सामान ढुवानीका लागि ट्र्याक्टरको प्रयोग बढिरहेको देख्न पाइन्छ । यो सडकसँगै गाउँका प्रायजसो मानिसहरूले सडक छेउमा आरसीसी घर बनाउने आकांक्षा भएको बताएका छन् ।

ग्रामिण परिवारमा सम्बन्धनको बारेमा अध्ययन गर्दा परिवारका सदस्यको बीचमा पहिलेभन्दा समन्वय अलि बढी कम भएकोले भ्रम बढी शारीरिक कष्ट भोग्नुपरेको, सासुबुहारी बीचमा कतैकतै द्वन्द्व देखिएपनि पहिले सासुबाट बुहारीलाई बढी हेपिने गरिएपनि अहिले बुहारीबाट सासुलाई बढी पिडित बनाइएको पाइयो यसो हुनुमा सासुभन्दा बुहारी जान्ने सुन्ने हुनु, मुख्य आर्थिक स्रोतमा बुहारीको वर्चस्व हुनु आदि रहेको पाइयो ।

कोही मान्छे कसैकोमा जाँदा कोसेली लिएर जाने प्रचलन निकै नै पुरानो भएपनि पहिले पहिले घिउ, सेलरोटी, कुराउनी जस्ता घरमै उत्पादित वस्तुहरूको प्रयोग गरिँदै आएकोमा अहिले स्याउ, केरा आँप, सुन्तला जस्ता फलफूलहरूको प्रयोग बढेको पाइयो । यसको कारणमा गाउँमा पनि बजारबाट निर्यात हुने फलफूलको मात्रा बढ्नु, खरीद गर्न पैसा हुनु तथा धेरै दुख गर्न नपर्नु मुख्य कारण रहेका छन् ।

यसैगरी गाउँघरमा प्रयोग गरिने भाँडाकुँडाहरू बारेमा पनि सबै उत्तरदाताहरूलाई सोधिएको प्रश्नमा सबैजसोले पहिले तामा, पित्तल, चरेस, सिलौट तथा माटाका सामग्रीहरूको प्रयोगलाई अहिले स्टील तथा प्लाष्टिकबाट बनेका भाँडाकुँडाले विस्थापित गरेको बताएका छन् । गाउँमा बेलाबेलामा पूजाआजा भएको परिवारमा भजनकीर्तन गरिने प्रचलन सदियौँदेखि चल्दै आएको तर अहिले त्यस्ता क्रियाकलापहरूमा कमी आएको उत्तरदाताहरू

बताउँछन् । यसरी कमी आउनुमा मानिसको भजनकीर्तनमा रुचि कम हुनु, अन्य मनोरञ्जनका साधनहरू प्राप्त हुनु, असुरक्षा तथा विकृतिहरूको कारण भएको पाइयो ।

पहिले गाउँबाट नै गरिने केटीको वैवाहिक कार्यक्रम प्राय जसो शहरका मन्दिर तथा पाटी प्लालेसहरूबाट हुने गरेको पाइयो । यसरी गाउँबाट नै विवाह नगरिनुमा गाउँमा धेरै फराकिलो ठाउँ नहुनु, शहरमा क्याटरिङ्गको उपलब्धताले सजिलो बनाएको तथा गाउँमा वैवाहिक कार्यक्रमका लागि आवश्यक जनशक्ति कम भएको उत्तरदाताहरूले बताएका छन् । यसैगरी मृत्यु संस्कारको कुरा गर्दा पहिलेभन्दा अहिले धेरै परिमार्जनहरू भएको उत्तरदाताहरू बताउँदछन् । पहिले क्रियापुत्रीले चप्पल नलगाउने, एकछाक घिउ र भात मात्र खाने, एक वर्षसम्म सेतो कपडा लगाउने गरेकोमा अहिले फलफूलहरू खाने गरेको, चप्पल प्रयोग गर्ने गरेको तथा केहीले मात्र वरखी बार्ने गरेको पाइयो ।

यिनै विविध विषयहरूको तथ्यांकहरूसँगै पातिखोला गाउँका परिवारको गृहस्थी रणनीतिहरूको बारेमा एउटा सत्य तथ्य उजागर भएको छ । यो अध्ययनकार्य अझ विस्तृत र गहिरो रूपमा गर्नको लागि यी विवरण र विश्लेषणहरूले मात्र नपुग्ने अध्याय ३.९ मा बताइएको छ ।

५.२ अध्ययनको निष्कर्ष

यस अध्ययनबाट ग्रामीण नेपाली समाज कतातिर गैरहेको छ, भने दिशा स्पष्ट भएकोले ग्रामीण जनजीवनलाई सहज बनाउन स्थानीय समुदायले तथा सरकारको तर्फबाट विभिन्न प्रयासहरू गरिनु जरुरी देखिएको छ । अत आधुनिकीकरणको प्रभावले परिवर्तित परिस्थिति अनुरूप चलनको लागि केही निष्कर्षहरू निकाल्न सकिने हुन्छ । कृषिलाई बढी भन्दा बढी उत्पादनमुखी बनाउन उन्नत जातका बीउबिजनको उपलब्धता, माटो सुहाउँदो बालीनाली, व्यवसायिक कृषिमा जोड दिनको लागि सरकारी तथा स्थानीय तहमा पहल हुनु आवश्यक देखिन्छ । काम गर्ने जनशक्तिको अभावलाई समाधान गर्नका लागि कृषिमा प्रविधि भित्र्याउन सरकारले पहल गर्नुपर्ने देखिएको छ । गाउँमा पनि शहरी क्षेत्रमा भन्ने गुणस्तरिय शिक्षा उपलब्ध गराउन सक्ने हो भने छोराछोरी पढाउने बहानामा गाउँ छोड्ने जनशक्ति कम हुनेमा विश्वास गर्न सकिन्छ । गाउँमै पनि स्वरोजगार तथा केही मात्रामा भएपनि रोजगारका अवसर जुटाउन सके शहर पस्ने युवालाई गाउँमै परिचालन गर्न सकिन्छ । ग्रामीण सडकलाई सुधार गरी गुणस्तीय बनाउन सके गाउँप्रतिको आकर्षण बढ्ने देखिन्छ ।

साथै शहरसँगको दूरी कम हुन्छ । जग्गा बाँझो रहन नदिन परम्परागत खेती भन्दा फरक कम मेहेनत गरे पनि हुने खालका वैकल्पिक खेतीपातीका लागि उत्प्रेरित गर्न सके गाउँको उत्पादनमा कमी आउने थिएन । परम्परागत रूपमा निर्वाहमुखी नभएर ठूलो उत्पादन हुने गरी व्यवसायिक रूपमा पशुपालन गर्न सके गाउँमा के व्यवसाय गर्न सजिलो हुने देखिन्छ । गाउँमा रेमिट्यान्स भित्रिएसँगै काम गर्ने बानीमा कम र बजारबाट सामान भित्र्याउने क्रम बढेको देखिएकोले सरकारी तवरबाट नै उत्पादन नघटाउन श्रम गर्ने तरिकामा परिमार्जन गराउने नीति ल्याउनु जरुरी देखिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

आचार्य, बलराम र श्रेष्ठ, केशवकुमार (२०६७), *सामाजिक संस्था र प्रक्रियाको विश्लेषण*,
नेशनल बुक सेन्टर ।

आचार्य, बलराम (२०६७), समाजशास्त्र र मानवशास्त्रमा अनुसन्धान पद्धति र प्रतिवेदन
लेखन, काठमाडौं : नेशनल बुक्स सेन्टर ।

केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग (२०६८), *राष्ट्रिय जनगणना*, नेपाल सरकार ।

सापकोटा, जनकराज (२०७३ जेठ ३०), *बढ्दै सम्बन्ध विच्छेद*, कान्तिपुर दैनिक ।

राई, राजकुमार र तिमिल्सिना, माधवप्रसाद (२०७०), *सामाजिक परिवर्तन र विकास
अध्ययन*, कीर्तिपुर: एकेडेमिक बुक सेन्टर ।

Acharya, B. (2067), *Samajsastra ra manabsasterama anusandhan paddati ra
pratibedan lekhan*, National Books Centre.

District Development Committee Syangja (2016), *Retrieved from ddcsyangja,
gov. np.*

Fraser, A.. (1989), *The Changing American Family*, Caring for Families.

Goldstein, M.C., & Beall, C.M. (1986), *Family Change, Caste, and The
Elderly in a Rural Locale in Nepal*, Journal of Cross-cultural
Gerontology.

Jacobsen, L.AI, Mather, M., Dupuis, G. (2012, Sept.), *Population Buletin*,
Household change in United States.

Kavitha, V. (2009), *Sociology in Nursing Globe*, Jaypee Brothers Publishers.

Mackie, G. (2002), *Functionalish Socialism, Fatmily and Character*. Analyze
and Kritik, 40-50.

Nayak, D.K. & Narayan, B.R. (2014), *Changing Household Size in India: An
Interstate Comparison*.

Olah, L.S. (2015). *Changing families in the European Union: trends and policy
implication*.

Oxford Dictionary of sociology (2006). Oxford University Press.

Parajuli, M.N., Luitel, B.C., Upreti, B.R., Gautam, P.R. Bhandari, B. K., Dhakal, R.K., et. al. (2015), *Nepali Society and Development Relevance of the Nordic Model in Nepal*. Kathmandu: Royal Norwegian Embassy and KUSOED.

Sapkota, C. (2010 August 18). Remittance's Ugly Face. *My Republica*.

Sorrentino, C. (1990, March). International Perspective of the Family. *The changing family in international perspective*.

The Social Issues Research Center. (2008). *Childhood and family life: Socio-demographic changes*.

Vaus, D.d. (2004). Diversities and Changes in Australian Families.

Wallace, C. (2002). *Household Strategies: their conceptual relevance and analytical scope in social research*.

अनुसूची १
अन्तर्वार्ता अनुसूची
पातिखोला गाउँमा बदलिदो पारिवारिक रणनीतिहरू

मिति:

नमूना नम्बर:

नाम:.....

पेशा:.....

उमेर:.....

वैवाहिक स्थिति:

लिङ्ग:

धर्म:

शिक्षा:

१. तपाईंको परिवारमा कति सदस्य हुनुहुन्छ ?

.....

२. तपाईंको परिवारको सदस्यको उमेर के कति रहेको छ ?

नाम	नाता	लिङ्ग	उमेर	शिक्षा

३. परिवारका कोही सदस्य घरबाहिर जानुभएको छ ?

क) छ

ख) छैन

४. घरबाहिर रहनु भएको सदस्य कहाँ हुनुहुन्छ ?

क) नेपालभित्रै

ख) भारत

ग) अन्य देश

५. तपाईंको परिवारमा सदस्यहरू कुनै समूह, क्लब, आमा समूह, बालक्लब, युवा क्लब आदिमा संलग्न हुनुहुन्छ ?

क) पहिले थियो अहिले छैन ।

ख) पहिले थियो अहिले पनि छ ।

ग) पहिले थिएन अहिले छ ।

घ) पहिले थिएन अहिलेपनि छैन ।

६. परिवारमा मुख्य आम्दानीको स्रोत के छ ?

क) कृषि

ख) व्यापार

ग) रोजगारी

घ) वैदेशिक रोजगारी

ड) पेन्सन

घ) अन्य

७. तपाईंको परिवारमा मासिक कति आम्दानी भित्रिन्छ ?

.....

८. तपाईंको परिवारमा मासिक कति खर्च हुन्छ ?

.....

९. तपाईंको परिवारमा मासिक खर्च के के मा हुन्छ ?

क) बच्चाको पढाई

ख) घरभाडामा

ग) खेतीपातीमा

घ) अन्य

१०. तपाईंको परिवारमा बालीनाली लगाउनका लागि कामदारको व्यवस्था कसरी गर्नुभएको छ ?

क) अर्मपर्म गरेर

ख) ठेक्का दिएर

ग) ज्यालादारी मजदुर

घ) आफ्नै परिवारले काम गरेर

ड) अन्य

११. बालीनाली लगाउन आवश्यक औजारहरूमा केही परिवर्तन भएको छ ?

क) छ

ख) छैन

१२. तपाईंको परिवारमा आफ्नै उत्पादनले पुऱ्याउनुहुन्छ कि बजारबाट किन्नुपर्छ ?

क) पहिले किनिन्थेन अहिले किन्नुपर्छ ।

ख) पहिले नि किनिन्थेन अहिलेपनि किन्नुपर्दैन ।

ग) पहिले किनिन्थ्यो अहिले किन्नुपर्दैन ।

घ) पहिलेपनि किनिन्थ्यो अहिलेपनि किन्नुपर्छ ।

१३. खेतीपाती लगाउन अहिले थपिएको मुख्य समस्या के हो ?

क) परिवारमा काम गर्न सक्ने सदस्य नहुनु ।

ख) पैसा तिरेरपनि कामदार नपाउनु ।

ग) लगानीभन्दा उत्पादन कम हुनु ।

घ) अन्य कुनै

१४. कुनै व्यवसायिक खेतीपाती गर्नुभएको छ ?

क) छ

ख) छैन

छ भने के खेती गर्नुभएको छ?

.....

१५. तपाईंको परिवारमा सासु-बुहारी, ज्वाईं, ससुराली, जेठान-बुहारी आदिका बीचमा रहेको सम्बन्धमा पहिले र अहिले फरक आएको पाउनुभएको छ ?

क) छ

ख) छैन

छ भने के मा :

.....

१६. कोसेली ल्याउने प्रचलनमा पहिलेभन्दा अहिले के फरक पाउनुभएको छ ?

.....

.....

१७. सामाजिक कार्यमा जनसहभागिता कस्तो पाउनुभएको छ ?

क) पहिलेभन्दा उत्साहजनक

ख) पहिलेभन्दा निराशाजनक

ग) उस्तै

१८. बचत भएको पेशालाई कसरी प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

क) घरमै राख्ने ख) व्याजमा लगाउने

ग) घरजग्गा तथा सुनचादी किन्ने घ) बैंकमा राख्ने

घ) अन्य

१९) पैसा आवश्यक परेमा कसरी व्यवस्था गर्नुहुन्छ ?

क) व्याजमा पैसा चलाउने ख) जिन्सी सामान बेच्ने

ग) बचत तथा सहकारीबाट घ) अन्य

२०) गाउँको घरजग्गा किनबेचको अवस्था कस्तो छ ?

क) कमी आएको छ ख) वृद्धि भएको छ

२१) तपाईंलाई पहिले र अहिलेको परिवारमा कुन बेलाको परिवार खुसी छ जस्तो लाग्छ ?

क) पहिलेको ख) अहिलेको

ग) उस्तै

२२) धार्मिक गतिविधिहरूमा कमी आएको महसुस गर्नुभएको छ ?

क) छ ख) छैन

२३) चाडपर्वहरूको महत्व पहिलेको भन्दा कस्तो पाउनुभएको छ ?

क) महत्व बढेको छ ख) उस्तै नै छ।

ग) घटेको छ

२४) हिन्दु धर्ममा मानिने मुख्य चाड दशैं, तिहार मध्ये अरु चाडपनि मनाउँदै आउनुभएको छ ?

.....

२५) तपाईंको परिवारमा २० वर्ष पहिलेदेखि अहिलेसम्म कुनै धर्म परिवर्तन भएको छ ?

क) छ

ख) छैन

कुन :

.....

२६) हेराउने/चढाउने तथा भारफुकमा कतिको विश्वास गर्नुहुन्छ ?

क) धेरै

ख) अलिअलि गर्छु

ग) गर्दिन

घ) अन्य

२७) तपाईंको परिवारमा जन्म र मृत्यु संस्कारमा केही परिवर्तन पाउनुभएको छ ?

.....

.....

२८) तपाईंको परिवारमा समाचार तथा सूचनाको मुख्य स्रोत के हो ?

क) टि.भी.

ख) रेडियो

ग) मोबाइल

घ) छरछिमेक

२९) तपाईंको परिवारले बिजुलीबाट चल्ने उपकरण के के प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

क) राइसकुकर

ख) रेडियो

ग) मोबाइल

घ) अन्य

३०) तपाईंको परिवारमा पहिला खाना पकाउनको लागि इन्धनको स्रोत के थियो र अहिले के छ ?

.....

.....

३१) मनोरञ्जन गर्ने तरिकामा केही परिवर्तन आएको छ कि छैन ?

.....

सहयोगको लागि धन्यवाद !

अनुसूची २
उत्तरदाताहरूको नामावली

नाम	उमेर	लिंग
१. खिमादेवी ढकाल	७३	महिला
२. भीमलाल ढकाल	६१	पुरुष
३. चन्द्रकला ढकाल	५६	महिला
४. ठहरकुमारी ढकाल	५९	महिला
५. लेखनाथ ढकाल	६४	पुरुष
६. भद्रशीला ढकाल	७०	महिला
७. एकावती ढकाल	५७	महिला
८. निर्मलादेवी ढकाल	८१	महिला
९. शान्ति ढकाल	३५	महिला
१०. विष्णुदेवी ढकाल	४१	महिला
११. टिकाराम ढकाल	७५	पुरुष
१२. योगेश्वर ढकाल	५०	पुरुष
१३. ज्ञानु ढकाल	५३	महिला
१४. प्रेम प्रसाद ढकाल	६८	पुरुष
१५. देवी ढकाल	४५	महिला
१६. नर्मदादेवी ढकाल	५३	महिला
१७. खिमादेवी ढकाल	६४	महिला
१८. गौरीदेवी ढकाल	५१	महिला
१९. छायाँदेवी ढकाल	६३	महिला
२०. ढमकुमारी ढकाल	६२	महिला
२१. सीतादेवी ढकाल	६२	महिला
२२. सीतादेवी ढकाल	५९	महिला
२३. युवाराज ढकाल	५६	पुरुष
२४. विन्दु ढकाल	३२	महिला

२५. नीलकण्ठ ढकाल	८८	पुरुष
२६. ढाकाराम ढकाल	५५	पुरुष
२७. कुलप्रसाद ढकाल	६३	पुरुष
२८. भवगती ढकाल	७५	महिला
२९. गंगा ढकाल	५५	महिला
३०. घनश्याम ढकाल	७०	पुरुष
३१. महेश ढकाल	५०	पुरुष
३२. भानुभक्त ढकाल	७६	पुरुष
३३. ख्यामनारायण ढकाल	६५	पुरुष
३४. गणेश प्रसाद ढकाल	५७	पुरुष
३५. जीवन ढकाल	३७	पुरुष
३६. शेषकान्त ढकाल	७१	पुरुष
३७. शिवलाल ढकाल	६३	पुरुष
३८. एकनारायण ढकाल	७९	पुरुष
३९. हुमानाथ ढकाल	६५	पुरुष
४०. खगीसरा ढकाल	७३	महिला

अनुसूची ३
विशेष शब्दावलीको परिभाषा

- पहिले : यस अनुसन्धान गरिएको हालको अवस्था भन्दा ठिक २० वर्ष पहिलेको समयलाई यो अनुसन्धान भरि पहिलेको समयका रूपमा लिइएको छ ।
- अहिले : हालको समय अर्थात् वि.सं. २०७४ सालको समय

अनुसूची ४
अध्ययन स्थलमा खिचिएका फोटोहरू

उत्तरदातासँग प्रश्न गर्दै शोधकर्ता

उत्तरदातासँग प्रश्न गर्दै शोधकर्ता

अनुसूची ५ स्थलगत अध्ययनको नक्सा

